

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Πολιτική Επιστήμη και Νεότερη Ιστορία»

Λατουριανά δίκτυα και αλτουσεριανές συναντήσεις:

Αποκλίσεις και προοπτικές σύγκλισης

Σωτήριος Μικρός

A.M. 1120M029

Επιβλέπων Καθηγητής: Γεώργιος Φουρτούνης

ΑΘΗΝΑ 2023

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Abstract.....	4
Εισαγωγή	5
1. Ο πυρήνας της σκέψης των Latour και Althusser.....	8
1.1 Ο Bruno Latour και η θεωρία δρώντων-δικτύων (ANT)	8
1.2 Ο Μαρξισμός απ' τα μάτια του Althusser	12
2. Ιστορικές καταβολές: Παράλληλες ή συγκλίνουσες πορείες;	17
3. Μονοπάτια σύγκλισης μεταξύ μαρξιστικών ρευμάτων και ANT.....	20
3.1 Μαρξισμός, δίκτυα, φύση.....	20
3.2 Μαρξισμός, ANT και πολιτική οικολογία.....	21
3.3 Μη ανθρώπινοι δρώντες και «νεκρή εργασία».....	25
3.4 Ιστορικός υλισμός και ANT	28
3.5 Αυτονομιστικός μαρξισμός, ανοιχτός μαρξισμός και ANT	30
3.6 Εκφάνσεις μιας γενεαλογίας στο σήμερα.....	32
3.7 Butler, Foucault και ANT.....	35
4. Σχέσεις, ενδεχομενικότητα και συναντήσεις στον Althusser	38
4.1 Ο υλισμός της συνάντησης.....	38
4.2 Η απόρριψη της υπερβατικότητας της δομής	43
5. Κοινωνία, φύση, τεχνολογία	46
5.1 Η σχέση κοινωνίας/φύσης	46
5.2 Τεχνολογία και τεχνουργήματα ως δρώντες οργανισμοί	48
6. Συναντώντας τον Marx σε σύγχρονα μονοπάτια.....	51
7. Η κριτική της κριτικής και μια διαρκής αναγκαιότητα.....	54
7.1 Κριτική στη κριτική σκέψη	54
7.2 Κριτική και αυτοκριτική: μια διαρκής αναγκαιότητα	56
8. Συμπεράσματα.....	59
Βιβλιογραφία.....	62

Περίληψη

Οι Louis Althusser και Bruno Latour αποτελούν δύο στοχαστές των οποίων το έργο καθόρισε αλλά και ξεπέρασε τα όρια των επιστημονικών πεδίων στα οποία οι ίδιοι τοποθετούνταν. Από την πλευρά του αλτουσεριανού έργου, η παρούσα μελέτη εστιάζει κατά κύριο λόγο στο ύστερο έργο του και στο «υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης», χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν μπορεί το σύνολο του έργου να ιδωθεί υπό το πρίσμα της προβληματικής που αναλύεται. Από την πλευρά του λατουριανού έργου, ιδιαίτερο βάρος δίνεται στη αιχμή του, τη «θεωρία δρώντων δικτύων/Actor Network Theory (ANT)». Το πρώτο συγκροτεί ένα ισχυρό θεωρητικό-φιλοσοφικό υπόβαθρο περί του υλισμού της συνάντησης, της απόλυτης ενδεχομενικότητας επί της τέλεσης και της σταθερότητας της κάθε συνάντησης αλλά και της «πάλης» που διεξάγεται μεταξύ της δομής και του αστάθμητου, αφ' ης στιγμής η συνάντηση «δέσει». Το δεύτερο παρέχει θεωρητικά εργαλεία αποκωδικοποίησης των δρώντων-δικτύων και των «μαύρων κουτιών» της επιστημονικής γνώσης επιχειρηματολογώντας ενάντια σε κάθε δυϊστική σκέψη και απορρίπτοντας έννοιες που δύνανται να αποκτήσουν υπερβατικό χαρακτήρα όπως οι έννοιες της πολιτικής οικονομίας. Φαινομενικά κατέχουν ιδιαιτέρως αποκλίνουσες οπτικές, από κοινού όμως εστιασμένες σε μια ριζικά εμμενή, αντι-ανθρωποκεντρική και αντι-τελεολογική προσέγγιση του αστάθμητου και της ενδεχομενικότητας στα πλαίσια κοινωνικο-φυσικών αλληλεπιδράσεων. Η παρούσα μελέτη αναπτύσσει την προβληματική της με στόχο την ανάδειξη μιας προοπτικής συμπληρωματικότητας μεταξύ του αλτουσεριανού υλισμού της συνάντησης, ο οποίος επιδιώκει να αποτελέσει το θεωρητικό-φιλοσοφικό υπόβαθρο της μεγαλύτερης δυνατής ελευθερίας στην αναζήτηση της αυτοδηλούμενης αλήθειας και της «πρακτικής θεωρίας» του Latour ως ένα εργαλείο αποκωδικοποίησης των σχέσεων εντός των δικτύων-δρώντων. Υπό αυτό το πρίσμα, επιδιώκει να αποτελέσει μια συμβολή στην ανάγκη επικαιροποίησης κριτικών θεωρητικών προσεγγίσεων και εργαλείων στοχεύοντας στην ερμηνεία και υπέρβαση των σύγχρονων προκλήσεων και κρίσεων.

Λέξεις κλειδιά: Althusser, Latour, υλισμός της συνάντησης, θεωρία δρώντων δικτύων, ενδεχομενικότητα, κοινωνικο-φυσικές αλληλεπιδράσεις

Abstract

Louis Althusser and Bruno Latour are two theorists whose work defined and transcended the boundaries of their own scientific fields. Concerning the Althusserian work, this study focuses first and foremost, but not only, on his later work and the "underground current of the materialism of the encounter". On the other hand, regarding the Latourian work, special focus will be given to its spearhead, the "Actor Network Theory (ANT)". The first constitutes a strong theoretical-philosophical foundation about the materiality of the encounter, the absolute contingency of the consolidation and the stability of each encounter and simultaneously the "struggle" between the structural and the aleatory after the encounter "holds". The second provides theoretical tools to interpret the networks-actors and the "black boxes" of scientific knowledge by arguing against any dualism and concepts that can acquire a transcendental character, such as the concepts of political economy. They ostensibly have very divergent perspectives, but jointly focused on a position of radical immanence, an anti-anthropocentric and anti-teleological defense of the aleatory and the contingency, in the context of socio-physical interactions. This study shapes the problematic of highlighting a perspective of complementarity between the althusserian materialism of the encounter, which seeks to become the theoretical-philosophical foundation of the biggest possible freedom in the search for self-confirming truth and the Latour's "practical theory" as a tool for interpreting the relations within networks-actors. In this context, this study seeks to contribute to an important update of critical theoretical approaches and tools aiming to interpret and overcome contemporary challenges and crises.

Key words: Althusser, Latour, materialism of the encounter, Actor Network Theory, contingency, socio-physical interactions

Εισαγωγή

Εκκινώντας από το έργο του Latour, ο ίδιος αποτελεί έναν εκ των θεμελιωτών του πεδίου των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας/Science and Technology Studies (STS). Η βαθύτερη απήχηση του έργου του είναι στις STS όμως αυτό αναμφίβολα αποτελεί και μια πολύπλευρη συμβολή στην αντίληψη της επιστημονικής και τεχνολογικής εξέλιξης και καινοτομίας. Η «θεωρία δρώντων δικτύων/Actor Network Theory (ANT)» αποτελεί την αιχμή του έργου του, η οποία συνδέεται συχνά με τουλάχιστον δύο ακόμη συγγραφείς, τον Michel Callon και τον John Law. Τα τελευταία χρόνια η απεύθυνση του πεδίου των STS και κυρίως η απήχηση της λατουριανής θεωρίας και της ANT διαρκώς διευρύνεται και αποτελεί μια ευρέως αποδεκτή θεωρία για την ερμηνεία της πολυπλοκότητας και των αλληλεπιδράσεων σε κοινωνικό-φυσικά περιβάλλοντα, για τον ρόλο των νέων τεχνολογιών, την εμπορευματοποίηση της γνώσης και της φύσης κ.α. Σε αυτό συνέβαλε αισθητά και η θεωρητική «στροφή» του Latour, κυρίως στο ύστερο έργο του, σε ζητήματα που αφορούν το περιβάλλον, την κλιματική αλλαγή, την παρέμβαση του ανθρώπου στη φύση και εν γένει τις πρωτόγνωρες προκλήσεις και κινδύνους της εποχής μας. Η διεύρυνση της απήχησης της λατουριανής θεωρίας και συγκεκριμένα της ANT έλαβε χώρα παράλληλα με την ανάδειξη μιας σειράς ερωτημάτων αναφορικά με το εάν και κατά πόσο οι έννοιες, τα θεωρητικά εργαλεία και οι θεωρητικές παραδοχές με τις οποίες καταπιάνονται οι μελετητές εντός των STS αλλά και ειδικότερα ο Latour, είναι επαρκείς για την κατανόηση της εμπλοκής των πολύπλοκων καπιταλιστικών σχέσεων και σχέσεων εξουσίας εντός των δικτύων παραγωγής της επιστημονικής γνώσης. Αυτές οι ανησυχίες, σε ένα πιο γενικό επίπεδο, έρχονται σε αντίθεση με τη μεθοδολογία της μελέτης περιπτώσεων που κυριαρχεί μέσω της ANT η οποία με τη σειρά της αποτελεί μια κριτική της κοινωνιολογίας της επιστήμης, συνδέοντας ανθρώπινες και μη ανθρώπινες οντότητες σε δίκτυα και ενώσεις, ενώ φαινομενικά τίθεται απέναντι σε κάθε μαρξιστικό ρεύμα.

Είναι όμως αυτή η αντίθεση με κάθε μαρξιστικό ρεύμα ακριβής; Μια σειρά μελετητών έχουν επιδιώξει, κάποιες φορές με ιδιαίτερος παραγωγικά αποτελέσματα, να σχηματίσουν συγκλίσεις μεταξύ των STS και ιδίως της ANT με μαρξιστικά ρεύματα, κυρίως μέσω της σχέσης κοινωνίας/φύσης, του ρόλου των δικτύων, της σχεσιακότητας και ενδεχομενικότητας αλλά και των χαρακτηριστικών και της δράσης των μη ανθρώπινων οντοτήτων. Στη παρούσα μελέτη στόχος είναι να γίνει ένα ακόμα βήμα σε αυτές τις προσπάθειες μέσω της προσέγγισης της λατουριανής θεωρίας υπό το πρίσμα του έργου του Althusser. Συγκεκριμένα, θα τεθεί ένα ορόσημο στο αλτουσεριανό έργο μέσω του οποίου θα επιδιωχθεί η μελέτη δυνατών συγκλίσεων, χωρίς σε καμία περίπτωση αυτό να σημαίνει πως το συγκεκριμένο μπορεί να ιδωθεί αποσπασματικά και ξέχωρα από το σύνολο του έργου του. Αυτό το ορόσημο είναι το έργο στο

οποίο καταπιάνεται με αυτό που ο ίδιος ονομάζει «υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης». Η ουσία δεν είναι να πούμε πως μέσω των ιδεών του περί του υλισμού της συνάντησης μπορούμε να πλησιάσουμε στην ANT, αλλά να εκκινήσουμε από τη κοινή αφετηρία της απόρριψης της τελεολογίας και του ανθρωποκεντρισμού, της προτεραιοποίησης της σχεσιακότητας, της ενδεχομενικότητας και του αστάθμητου ώστε μέσω των θεωρητικών μονοπατιών που οι Latour και Althusser ακολούθησαν, να συμβάλουμε σε μια προσπάθεια όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερης αναμέτρησης με τις σύγχρονες προκλήσεις και αναζητώντας επειγόντως νέα θεωρητικά εργαλεία χωρίς όμως να απορρίπτουμε συλλήβδην τα εργαλεία του παρελθόντος.

Είναι απαραίτητο να τονιστεί εισαγωγικά πως στόχος της παρούσας μελέτης δεν είναι η αντιπαραβολή των έργων των δύο στοχαστών είτε επί επιστημολογικών είτε επί, εν γένει, φιλοσοφικών ζητημάτων και προσεγγίσεων, τα οποία αναμφίβολα δεν είναι ιδιαιτέρως εύκολο, ίσως και ανέφικτο, να ιδωθούν από μια κοινή σκοπιά. Διευκρινιστικά, οι αναφορές περί επιστήμης και παραγωγής της επιστημονικής γνώσης, ιδίως στο έργο του Latour, γίνονται μόνο για να καταστεί ευδιάκριτο το πεδίο εφαρμογής και τα χαρακτηριστικά της ANT. Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα μελέτη, στοχεύοντας στην ανάδειξη της συμπληρωματικότητας των δύο υπό μελέτη πεδίων, οφείλει μεθοδολογικά να κινηθεί σε δύο διαφορετικά επίπεδα, κάτι το οποίο είναι απαραίτητο να γίνει απολύτως κατανοητό εξ αρχής. Από τη μια μεριά στην προσέγγιση του αλτουσεριανού έργου ως το φιλοσοφικό υπόβαθρο της ενδεχομενικότητας και του αστάθμητου, της απόρριψης της τελεολογίας και του ανθρωποκεντρισμού και από την άλλη, στην προσέγγιση του λατουριανού έργου μόνο από τη σκοπιά της ANT, ως μια «πρακτική» θεωρία ανάγνωσης και αποκωδικοποίησης των σχέσεων/συναντήσεων και των μετασχηματισμών τους εντός των δικτύων-δρώντων, φιλοσοφικά ιδωμένων υπό το πρίσμα του αλτουσεριανού έργου. Η ANT, με λίγα λόγια, αποτυπώνει και «εφαρμόζει» στη πράξη την απόρριψη της τελεολογίας και του ανθρωποκεντρισμού, τη ριζικά εμμενή σχεσιακότητα και ενδεχομενικότητα. Αν και ο τρόπος που προσεγγίζεται το λατουριανό έργο οφείλει να είναι ιδιαιτέρως στοχευμένος, δεν είναι απαραίτητο να συμβεί το ίδιο με το έργο του Althusser. Παρά το γεγονός πως το μεγαλύτερο βάρος για την ανάδειξη συγκλίσεων δίνεται στο ύστερο έργο του, το σύνολο του αλτουσεριανού έργου μπορεί να ενταχθεί στη προβληματική που αναλύεται.

Αυτή η προσπάθεια συγκερασμού και συμπληρωματικότητας προσπαθεί να συμβάλει στην απάντηση θεμελιακών ερωτημάτων όπως είναι τα ακόλουθα. Υπό ποιο φιλοσοφικό πρίσμα και με ποιες πρακτικές θεωρίες μπορούμε να αποκωδικοποιήσουμε τη σύγχρονη πολυπλοκότητα? Ποιος ο ρόλος των σχέσεων εκμετάλλευσης και εξουσίας σε αυτές? Οφείλει να επαναπροσεγγιστεί, και αν ναι υπό ποιους όρους, το δίλλημα δράσης/δομής στα πλαίσια της ριζικά εμμενούς ενδεχομενικότητας και του αστάθμητου? Πως υπερβαίνεται η ροπή προς τον σχετικισμό θεωριών που έχουν τη δυναμική να συμβάλουν στον παραπάνω στόχο?

Κατά συνέπεια, η παρούσα μελέτη δεν καταπιάνεται με το έργο του Althusser επειδή απλώς απουσιάζει μια τέτοια προσέγγιση από τη βιβλιογραφία που μελετά τη σύγκλιση της ANT με μαρξιστικά ρεύματα, αλλά γιατί δείχνει να μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερος αποτελεσματική και πολύπλευρα προωθητική. Τέλος, παρά το γεγονός πως απέχει από το να θεωρηθεί μια απολύτως ολοκληρωμένη εκτέλεση της παραπάνω ιδέας, επιδιώκει να αποτελέσει κάτι παραπάνω από ένα εκτενές περίγραμμά της.

1. Ο πυρήνας της σκέψης των Latour και Althusser

1.1 Ο Bruno Latour και η θεωρία δρώντων-δικτύων (ANT)

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων τεσσάρων δεκαετιών, οι Latour, Callon και Law ως οι κύριοι θεμελιωτές της ANT έχουν συγγράψει αρκετά άρθρα και βιβλία στα οποία προσπαθούν να περιγράψουν, να συνοψίσουν ή/και επαναπροσεγγίσουν την ANT (Akrich & Latour 1992; Callon 1999; Callon & Law 1997; Hassard, Law & Lee 1999; Latour 1987, 1996, 1999, 2005). Ξεκινώντας από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, η ANT πέρασε τα θολά σύνορα των STS και θεωρείται μια ευρέως εφαρμόσιμη θεωρία του κοινωνικού κόσμου (Cressman 2009). Ο Latour περιγράφει αυτόν τον μετασχηματισμό ως μια διαδικασία ανάπτυξης «μιας εναλλακτικής κοινωνικής θεωρίας για την αντιμετώπιση των νέων γρίφων που αποκαλύφθηκαν» (Latour 2005, σ.2). Η ANT έπεισε πολλούς επιστήμονες και στις κοινωνικές αλλά και στις φυσικές επιστήμες να επανεξετάσουν τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του αντικειμένου τους και κατ' επέκταση το ρόλο των αντικειμένων, της φύσης και των μη ανθρώπινων οντοτήτων εν γένει. Μολονότι οι θεμελιωτές της, οι Latour, Callon και Law, αρνούνται ότι είναι μια θεωρία με τη συμβατική (επεξηγηματική) έννοια, αυτή προωθείται σε μια σειρά τομείς ως εναλλακτική, κρίσιμη και αποτελεσματική θεωρία. Ένας εκ των κύριων λόγων για τους οποίους η συγκεκριμένη μελέτη καταπιάνστηκε με την ANT αφορά το γεγονός πως η συγκεκριμένη θεωρία σταδιακά αποτέλεσε και αποτελεί ένα από τα νεότερα και πιο επιδραστικά παραδείγματα θεωριών που καταπιάνονται με τις σχέσεις φύσης/κοινωνίας. Ένας εξίσου σημαντικός λόγος είναι οι ιδιαίτερες ενδιαφέρουσες προσπάθειες να τεθούν σε διάλογο η ANT με μια σειρά μαρξιστικών ρευμάτων, κάτι το οποίο οι εκφραστές μιας «ισχυρής» εκδοχής της ANT αποφεύγουν διαρκώς και αδιαπραγμάτευτα. Αυτοί αλλά και άλλοι επιμέρους λόγοι θα αναπτυχθούν λεπτομερώς σε όλη την έκταση της μελέτης.

Μια κριτική της κοινωνιολογίας της επιστήμης, όπως χαρακτηρίζει ο Latour την ANT, συνδέει ανθρώπινες και μη ανθρώπινες οντότητες σε συναθροίσεις ή ενώσεις στις οποίες η δύναμη διαχέεται ανάλογα με την ικανότητα ορισμένων δρώντων να μεταθέτουν, να ενισχύουν ή να αντιστέκονται στους δεσμούς τους με άλλους (Latour 1986, 1993, 1994; Law 1994). Πυλώνας αυτής της θεωρίας είναι μια αντίληψη πολυπαραγοντικής και γενικευμένης συμμετρίας. Πιο συγκεκριμένα, η ANT προτείνει μια ανάλυση των δικτύων-δρώντων, η οποία δεν εμπεριέχει εκ των προτέρων διαμορφωμένες αντιλήψεις για το ρόλο και τη δράση τους, βασισμένη σε τρεις βασικές αρχές: Αυτές είναι: 1) Η Αρχή της Ουδετερότητας 2) Η Αρχή της Γενικευμένης Συμμετρίας και 3) Η Αρχή της Ελεύθερης Συσχέτισης. Με λίγα λόγια, μέσω αυτών επιδιώκεται να γίνει κατανοητό πως όλες οι αξιώσεις έχουν βάση, όλες οι αξιώσεις πρέπει να λαμβάνονται υπόψη με τον ίδιο τρόπο και πως καμία οντότητα δεν μπορεί να αποκλειστεί εκ των προτέρων (Callon 1986; Latour 2005). Η ANT, μεθοδολογικά, συνεπάγεται μελέτες στα πεδία/τόπους όπου

λαμβάνουν χώρα οι αλληλεπιδράσεις εντός και μεταξύ δικτύων-δρώντων. Συγκεκριμένα, επί ζητημάτων επιστήμης και τεχνολογίας, τέτοια πεδία/τόποι μπορεί να είναι εργαστήρια, ινστιτούτα αλλά και κυβερνητικά τμήματα, διεθνείς οργανισμούς, πηγές χρηματοδότησης και αίθουσες συνεδριάσεων. Η ANT ακολουθεί τους δρώντες οργανισμούς σε κάθε υπό μελέτη δίκτυο και από αυτή την οπτική γωνία επιχειρεί να ανιχνεύσει τις περίπλοκες σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ τεχνολογιών, γνώσης, κρατών, χρημάτων και ανθρώπων κ.α.

Με λίγα λόγια, αυτές οι συνδέσεις/αλληλεπιδράσεις που καθορίζουν την «ολοκληρωμένη επιστήμη και τεχνολογία» αποτελούν ένα «μαύρο κουτί» το οποίο ανοίγοντάς το γίνεται εφικτό να περιγράψουμε τα μονοπάτια που οδήγησαν στην επιστήμη και την τεχνολογία στην σημερινή της μορφή. Συνεπώς, αυτό το «μαύρο κουτί» περιγράφει το ίδιο το «περιεχόμενο» της επιστημονικής γνώσης, εν αντίθεση με τους εξωγενείς κοινωνικο-πολιτικούς προσδιορισμούς της. Περιγράφει την «υπό διαμόρφωση επιστήμη και την τεχνολογία» δηλαδή τα παραπάνω μονοπάτια, δίκτυα, συνθέσεις και σχέσεις που οδήγησαν στην «ολοκληρωμένη επιστήμη και τεχνολογία» (Latour 1987). Εν προκειμένω, σε αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως αδιαμφισβήτητα και καθολικά αμόλυντο αληθές.

Το αδύνατο έργο του ανοίγματος του μαύρου κουτιού γίνεται εφικτό με την κίνηση στο χρόνο και στο χώρο μέχρι να βρει κανείς το επίμαχο θέμα το οποίο απασχολεί τους επιστήμονες. Αυτή είναι η πρώτη απόφαση που πρέπει να πάρουμε: η είσοδός μας στην επιστήμη και την τεχνολογία θα γίνει από την πίσω πόρτα της υπό διαμόρφωση επιστήμης, όχι από την πιο μεγαλεπήβολη είσοδο της ολοκληρωμένης επιστήμης (Latour 1987, σ.4).

Για τον Latour, η ύπαρξη είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τη δράση. Δεν υπάρχουν ανιστορικές ιδιότητες που αποτυπώνουν την εγγενή φύση ενός φαινομένου ή μιας οντότητας. Όλοι οι δρώντες έχουν ιστορία και μόνο μέσω της δράσης τους στον κόσμο έχουν ταυτότητα. Η ίδια η πράξη και η δυνατότητα δράσης ανθρώπινων και μη ανθρώπινων οντοτήτων, είναι αδιαχώριστες (Latour 1999). Υποστηρίζει πως οι δρώντες είναι ταυτοχρόνως και κοινωνικοί και φυσικοί (ή, ορθότερα, κοινωνικο-φυσικοί) και ότι η δράση δεν απαιτεί απαραίτητως λόγο ή πρόθεση, όπως συνήθως την αντιλαμβανόμαστε. Αυτές οι θέσεις είναι εξαιρετικά κρίσιμες για την κριτική απόρριψη του δυϊσμού και της ουσιοκρατίας από τον Latour (η οποία θα αναλυθεί στη συνέχεια) και ουσιαστικά συμπυκνώνονται και εκφράζονται με την έννοια “agency”¹. Αυτό μας κάνει να καταλάβουμε πως «η δράση είναι ένα σχεσιακό αποτέλεσμα που δημιουργείται

---

¹ Στη παρούσα μελέτη η συγκεκριμένη έννοια θα αποδίδεται στα ελληνικά ως «δράση». Η απόδοση ως «εμπρόθετη δράση» που έχει επιλεγεί σε μια σειρά σχετικών βιβλίων (Sismondo 2016) και μελετών δεν επιλέγεται εδώ ακριβώς γιατί ακυρώνει ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της δράσης ως μη εμπεριέχουσα απαραίτητως λόγο ή πρόθεση.

από...αλληλεπιδρώντα στοιχεία των οποίων η δραστηριότητα συνίσταται στα δίκτυα των οποίων αποτελούν μέρος» (Whatmore 1999, σ.28).

Οι ανθρώπινες ζωές είναι τόσο αλληλένδετες με μη ανθρώπινες οντότητες που ακόμη και φαινομενικά απλές καθημερινές δράσεις παράγουν περίπλοκες σχέσεις, ένα περίπλοκο δίκτυο, έναν υβριδικό δρών. Η ANT υποστηρίζει ότι κάθε δρών είναι επίσης και ένα δίκτυο, κάτι που είναι εμφανές πριν απ' όλα στο όνομά της. Όλοι οι δρώντες μετασχηματίζονται καθώς συνδυάζονται και συσχετίζονται με άλλα στοιχεία εξελισσόμενων και διαρκώς διακλαδιζόμενων δρώντων-δικτύων. Κάνοντας ένα ακόμα βήμα όπως το έθεσαν οι Laurier και Philo (1999, σ.1060), «οι μη άνθρωποι στην πραγματικότητα «ισοπεδώνονται» στην κατάσταση των ανθρώπων και οι άνθρωποι «ισοπεδώνονται» στην κατάσταση των μη ανθρώπων». Εν ολίγοις, οι υποστηρικτές της ANT υπερασπίζονται μια αντίληψη της δράσης και των δρώντων που είναι πολυπαραγοντική και συγχρόνως ενδεχομενική. Σε αυτό το πλαίσιο, η ANT έχει το χαρακτηριστικό πως κατανοείται καλύτερα ως κάτι που επιτελείται παρά ως κάτι που περιγράφεται και συνοψίζεται (Law 1997; Law & Singleton 2000).

Επιπρόσθετα, η φύση αυτής της θεωρίας δυσχεραίνει κάθε προσπάθεια που αποσκοπεί στην περίληψη και εξήγησή της, για λόγους όπως η απόρριψη κατηγοριών και εννοιών που αποτελούν μέρος της δυτικής σκέψης για αιώνες αλλά και η εφαρμογή της μέσω συγκεκριμένων περιπτωσιολογικών μελετών. Οι προσεγγίσεις επί των δικτύων-δρώντων δεν είναι απολύτως ομοιογενείς, όμως μπορούν να χαρακτηριστούν κατ' αρχήν από την απόρριψη μιας σειράς εννοιολογικών διαχωρισμών, όπως: μακρο/μικρο επίπεδο, υποκείμενο/αντικείμενο, ανθρώπινο/μη ανθρώπινο, φύση/κοινωνία, τοπικό/παγκόσμιο, θεωρία/μέθοδος και δράση/δομή. Αυτή η απόρριψη διχοτομικών τρόπων σκέψης αποτελεί και ένα εκ των βασικότερων θεμελίων της ANT και κατ' επέκταση ένα πεδίο συμφωνίας των μελετητών που την ασπάζονται. Οι τελευταίοι προσπαθούν να αναπτύξουν εναλλακτικές σε αυτές τις δυϊστικές προσεγγίσεις μέσω εννοιών όπως το «δίκτυο», το «μαύρο κουτί», τα «υβρίδια», η «συμπαραγωγή» κ.α. (Söderberg και Netze 2010). Υπό το φως αυτής της απόλυτης κριτικής του δυϊσμού, η αρχή της συμμετρίας των δικτύων-δρώντων γίνεται ευκολότερα κατανοητή.

Αλήθεια και αναλήθεια. Μεγάλο και μικρό. Δράση και δομή. Ανθρώπινο και μη ανθρώπινο. Πριν και μετά. Γνώση και εξουσία. Πλαίσιο και περιεχόμενο. Υλικότητα και κοινωνικότητα. Δραστηριότητα και παθητικότητα...όλες αυτές οι διαφορές έχουν καταρριφθεί στο έργο που έχει λάβει χώρα στο όνομα της ANT (Law 1999, σ.3).

Για την ANT, η δυαδική σκέψη αναγκάζει τελικά τον μελετητή να κάνει μια επιλογή, να δώσει προτεραιότητα στον ένα ή το άλλο μέρος για οντολογικούς, αιτιολογικούς ή κανονιστικούς λόγους. Δηλαδή, ακριβώς επειδή το κοινωνικό και το φυσικό έχουν συν-συσταθεί και συν-

παραχθεί μέσα στα δίκτυα, μια συμμετρική οπτική είναι η μόνη που είναι βιώσιμη και αποτελεσματική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ολοκληρωτικής απόρριψης του δυϊσμού είναι η έννοια της «συμπαράγωγής» της Jasanoff ως ένας γενικός αλλά καθόλου ευέλικτος όρος που περιγράφει την παραπάνω συν-συγκρότηση εντός των δικτύων και απευθύνεται μόνο σε συγγραφείς που μοιράζονται την ίδια αδιαπραγμάτευτα αυστηρή εκδοχή της εντός του STS (Jasanoff, 2004, σ.31). Ο στενός ορισμός της αυτόματα αποκλείει ερευνητές που βασίζονται ή εντάσσουν στην ανάλυση τους εντός αλλά και εκτός του ρεύματος των STS, έννοιες όπως η «τάξη» και το «κεφάλαιο». Στην ίδια κατεύθυνση και απολύτως διαχωρισμένος από την απόδοση οποιουδήποτε ρόλου σε αιτιώδεις δυνάμεις εκτός του υπό έρευνα δικτύου, ο Latour δεν ενστερνίζεται γενικές θεωρίες που δύνανται να εφαρμοστούν σε πολλές διαφορετικές καταστάσεις και αποφεύγουν την ερμηνεία της πολυπλοκότητας αποδίδοντας την ευθύνη για την κατασκευή δικτύων σε εξωτερικά των τελευταίων σύνολα οντοτήτων. Αντίθετα, οι διαδικασίες που καθορίζουν τα συστατικά στοιχεία, τη σταθερότητα και την εμβέλεια ενός συγκεκριμένου δικτύου θεωρούνται εσωτερικές σε αυτό και, σε ένα επίπεδο, εμπλέκουν όλες τις οντότητες του δικτύου (Latour 1986).

Για την ANT, ακόμα και μια κλασσική, τυπική διαδικασία αποτύπωσης μιας συμφωνίας σε ένα χαρτί οφείλει να γίνει κατανοητή ως μια διαδικασία μετάφρασης (translation). Η μετάφραση αποτελεί μια ιδέα για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο συγκεκριμένοι δρώντες μπορούν να δεσμευτούν εντός του διαμορφωμένου σχηματισμού ενός δικτύου. Κάποιος μπορεί να σκεφτεί πως η παραπάνω συμφωνία είναι απλά η μετάφραση του προφορικού στον γραπτό λόγο. Όμως αυτή συμπεριλαμβάνει, εκτός των άλλων μερών, το στυλό ως αντικείμενο και το μελάνι ως μέσο γραφής, όπως και το χαρτί ως μέσο απόδειξης/διατήρησής της. Κατά συνέπεια, η διαδικασία της μετάφρασης περιλαμβάνει τη σύνδεση διαφορετικών συμφερόντων/επιδιώξεων/λειτουργιών σε έναν κοινό σκοπό. Χωρίς αυτή τη δέσμευση, κανένα «κοινωνικό γεγονός» δεν μπορεί να συγκροτηθεί και να υλοποιηθεί (Callon 1986; Latour 2005).

Στον κόσμο που η ANT προσπαθεί να ταξιδέψει, καμία μετατόπιση δεν φαίνεται εφικτή χωρίς δαπανηρές και επίπονες μεταφράσεις. Οι κοινωνιολόγοι του κοινωνικού δείχνουν να ελίσσονται σαν άγγελοι, μεταφέροντας εξουσία και σχέσεις σχεδόν άυλα, ενώ ο μελετητής της ANT πρέπει να κινείται σαν μυρμήγκι, κουβαλώντας τον βαρύ εξοπλισμό του με στόχο να δημιουργήσει ακόμη και την πιο μικρή σύνδεση (Latour 2005, σ. 25).

Η ANT, ακριβώς επειδή υιοθετεί τη σχεσιακότητα και τη δικτυακή ορολογία σε μια οντολογική βάση, επειδή αρνείται την αναγκαστική καταφυγή στον έναν εκ των δύο πόλων του δυϊσμού φύσης/κοινωνίας και επειδή δίνει προτεραιότητα σε συγκεκριμένες, τοπικά προσδιορισμένες πρακτικές, αρνείται να αναζητήσει αίτια που βρίσκονται έξω από τα κοινωνικο-φυσικά δίκτυα (Latour 1986). Επίσης, αρνείται κάθε υπόθεση περί διαφορετικών δικτύων που η κίνησή και οι

αλληλεπιδράσεις εντός τους δύνανται να ερμηνευθούν από αφηγηριακές έννοιες όπως «εργασία», «καπιταλισμός», «τάξη». Κάνοντας ένα ακόμα βήμα, οι ίδιοι, είτε έμμεσα είτε άμεσα, κατηγορούν όσους προσπαθούν να δώσουν τέτοιου είδους ερμηνείες πως υποθέτουν όσα επιδιώκουν να εξηγήσουν (Woolgar 1981; Whatmore 2009). Δηλαδή, κατά τη γνώμη των παραπάνω θεωρητικών της ANT, τέτοιου είδους ερμηνευτικά εργαλεία εγκλωβίζουν σε τέτοιο βαθμό την αντιληπτική ικανότητα που οδηγούν σε προκαθορισμένα αποτελέσματα. Για τον Latour, η ANT δεν είναι μια θεωρία που περιγράφει από τι αποτελείται το κοινωνικό επίπεδο. Υπογραμμίζει πως είναι ευθύνη των κοινωνικών επιστημόνων που δεν γνωρίζουν πως και γιατί λαμβάνει χώρα η κάθε δράση και όχι των δρώντων που φέρονται να χειραγωγούνται άθελά τους από δυνάμεις εξωτερικές του εαυτού τους, οι οποίες έχουν μελετηθεί εξονυχιστικά από τους κοινωνικούς επιστήμονες. Για αυτό το λόγο σκοπεύει να αποτρέψει την προσέγγισή των δρώντων, της δράσης και της πρακτικής τους μέσω άκαμπτων και αναποτελεσματικών «ερμηνευτικών πρωτοκόλλων». Για τον Latour, όπως ειπώθηκε, η ANT δεν ήταν ποτέ, παρά το όνομά της, μια θεωρία του κοινωνικού, ούτε μια εξήγηση των δυνάμεων που κάνουν την κοινωνία να ασκεί πίεση στους δρώντες. Είναι όμως μια μέθοδος για να αναγνώσουμε και να ερμηνεύσουμε τους δρώντες οργανισμούς και τις πράξεις τους, χωρίς όμως να τους επιβάλλουμε εκ των προτέρων τον ορισμό του εύρους και του σκοπού των πράξεων και των ικανοτήτων τους (Latour 1999, σ.19-20).

1.2 Ο Μαρξισμός απ' τα μάτια του Althusser

Στην φαινομενικά αντίπερα όχθη, ο Althusser, δίνοντας στον εαυτό του τον διττό ρόλο του κομμουνιστή φιλοσόφου επιδίωξε να αναδείξει την επαναστατική μαρξιστική θεωρία ως επιστήμη, τον ίδιο τον Μαρξ ως ιδρυτή μιας νέας επιστημονικής ηπείρου και αφιερώθηκε στη μελέτη του τρόπου με τον οποίο επιτυγχάνεται η αναπαραγωγή των όρων παραγωγής. Ο Althusser περιγράφει ένα ανεπανάληπτο και αμετάκλητο γεγονός, ένα γεγονός ιστορικό, με την αυστηρή έννοια του όρου, που τοποθετείται μέσα στη θεωρία - το «άνοιγμα της Ηπείρου-Ιστορίας», την ανάδυση της Ηπείρου-Ιστορίας εντός της επιστημονικής θεωρίας. Επί της μαρξιστικής συγγραφικής πορείας, τοποθετεί το συγκεκριμένο γεγονός μετά την συγγραφή του έργου του Marx, *Η Γερμανική ιδεολογία*, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ακόμα και σε αυτό το έργο δεν διαπιστώνονται ψήγματα ενός συνόλου βασικών θεωρητικών εννοιών που μπορούν να λειτουργούν με τελείως διαφορετικό τρόπο από ότι στην προϊστορία τους, δηλαδή στα πρότερα κείμενα του Marx. Οι νέες αυτές έννοιες είναι, ο τρόπος παραγωγής, οι παραγωγικές σχέσεις, οι παραγωγικές δυνάμεις, οι κοινωνικές τάξεις που έχουν τις ρίζες τους στην ενότητα των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων, κυρίαρχη/κυριαρχούμενη τάξη,

κυρίαρχη/κυριαρχούμενη ιδεολογία, πάλι των τάξεων κ.α. Αυτές τέθηκαν σε αντιδιαστολή με το θεωρητικό σύστημα στα *Χειρόγραφα* του 1944 το οποίο στηριζόταν στις ακόλουθες τρεις βασικές έννοιες: Ουσία του Ανθρώπου / Αλλοτρίωση / Αλλοτριωμένη Εργασία. Αυτές οι νέες έννοιες έθεσαν τις βάσεις μιας επιστημονικής θεωρίας ή καλύτερα μιας επαναστατικής επιστήμης που προσφέρει αντικειμενικές γνώσεις (Althusser 1983[1972], σ.29-30). Η εμφάνιση της νέας αυτής θεωρητικής διάταξης και η τοποθέτηση της έννοιας της υπεραξίας στο επίκεντρο της θεωρίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής οδήγησε σε μια διαφορετική μορφή κριτικής της πολιτικής οικονομίας, που δεν έχει καμιά σχέση με την κριτική που ασκείται από τον Marx στα *Χειρόγραφα*. Η κριτική αυτή βασίζεται στην αντιφατική διαδικασία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της ανταγωνιστικής πάλης των τάξεων με συνέπεια να γίνεται μια κριτική του οικονομισμού της κλασικής πολιτικής οικονομίας, φωτίζοντας από τα μέσα τις αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Το κρισιμότερο είναι πως μέσω αυτών των νέων εννοιών επανατέθηκαν, για πρώτη φορά, τα πραγματικά προβλήματα της συγκεκριμένης ιστορίας με τη μορφή επιστημονικών προβλημάτων που καταλήγουν σε αποδεδειγμένα θεωρητικά πορίσματα, ανοιχτά στην κανοναρχημένη διόρθωσή τους και επαληθεύσιμα από την επιστημονική και πολιτική πρακτική. Αναμφίβολα, η τελευταία φράση θέτει πολλαπλά ερωτήματα η απάντηση των οποίων εξαρτάται από αυτό που ο Althusser ονομάζει «ένωση» ή «συγχώνευση» του εργατικού κινήματος και της μαρξιστικής θεωρίας (Althusser 1983[1972], σ.21). Αναλαμβάνοντας την μεγάλη ευθύνη που του αναλογεί εκφράζοντας μια τέτοια προσέγγιση, τονίζει πως είναι απαραίτητο οι μαρξιστές να επωμιστούν στο ακέραιο την υποχρέωση να εξηγήσουν τις συνθήκες, την αιτία και το νόημα αυτής της νέας συνθήκης που αλλάζει καθοριστικά την ιδέα μας για την επιστήμη. Υπογραμμίζει πως αυτό οφείλουν να το κάνουν ενάντια στον αστικό ιδεαλισμό που η μόνη οπτική από την οποία προσεγγίζει την πρακτική και την ιστορία μιας επιστήμης είναι η κλασική θετικιστική αλλά και απέναντι σε μικροαστικές προσεγγίσεις που καθορίζονται εξ' ολοκλήρου από την έννοια της «αλλοτρίωσης» (Althusser 1983[1972]).

Κεντρικό ρόλο στη σκέψη του Althusser έχει η ιδεολογία η οποία νοείται ως προϊόν της φαντασίας (Althusser 1999[1976], σ.97), καταδεικνύοντας ένα καίριο στοιχείο στο οποίο ο Spinoza επιδρά στην σκέψη του. Ο Spinoza όμως, δεν αποτέλεσε ακόμα έναν φιλόσοφο ο οποίος επηρέασε τον Althusser, αλλά μια ουσιαστική, διαρκή και αναγκαία παρέκβαση για να μπορέσει να προσεγγίσει βαθύτερα την μαρξιστική φιλοσοφία, «για να μπούμε καθαρότερα μέσα στη φιλοσοφία του Marx» (Althusser 1983[1972], σ.54). Επιπρόσθετα, όμως, και για να μελετήσει με ποιο τρόπο η σπινοζική φιλοσοφία, μια επιφανειακά ιδεαλιστική φιλοσοφία που ξεκινά από τον Θεό, θα μπορούσε να αποτελέσει υλιστικό και κριτικό φιλοσοφικό οδηγό. Ο Spinoza, αναλύοντας τον ρόλο της φαντασίας προσεγγίζει για να αποδομήσει τον κυρίαρχο ρόλο του (ανθρώπινου) υποκειμένου και

εξηγεί πως η φαντασία τοποθετεί το υποκείμενο στο κέντρο και την απαρχή κάθε αντίληψης, κάθε δράσης, κάθε αντικειμένου, αναστρέφοντας παράλληλα την πραγματική τάξη των πραγμάτων. Αυτή η αναστροφή λαμβάνει χώρα μέσω της εξήγησης της πραγματικότητας με τελικούς σκοπούς και συγκεκριμένα της υποκειμενικής αυταπάτης των τελικών σκοπών και των προσδοκιών της, ενώ ακυρώνεται μέσω της εξήγησης της πραγματικότητας από τον καθορισμό των αιτίων και μόνο (Spinoza [1677] 2009).

Ο πρώιμος Althusser υποστήριξε ότι η μετάβαση από μια ιδεολογική σε μια επιστημονική προβληματική γίνεται δυνατή. Για τον Althusser, οι ιδεολογίες αποτελούν μέρος της δομής των κοινωνιών και τα υποκείμενα παράγονται από τις κοινωνίες με τρόπους που αναπαράγουν – ή επιδιώκουν να αναπαράγουν – τις δομές των κοινωνιών. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να νοηθεί ιδεολογία ως μη ταυτοτικά συνδεδεμένη με το υποκείμενο ανεξαρτήτως χρόνου και «πεδίου δράσης» της. Συνεπώς, ο Althusser υποστηρίζει πως η ιδεολογία τοποθετεί το υποκείμενο στο κέντρο, εμπνεόμενος από τον Spinoza και τον τρόπο προσέγγισης της φαντασίας, περίπου τρεις αιώνες αργότερα. Οι ιδεολογίες, ωστόσο, δεν μπορούν να κατανοηθούν ως καθαρά εργαλειακές. Συνιστούν «αναπαραστάσεις» της φαντασιακής σχέσης των ατόμων με τις συνθήκες ύπαρξής τους. Στον Althusser η ιδεολογία είναι, με τη σπινοζική έννοια του όρου, εμμενής στην πραγματικότητα των πρακτικών, μετέχει καθοριστικά στην υλικότητα των πρακτικών, με τη κοινωνική πραγματικότητα των πρακτικών να είναι σύμφυτη/διαποτισμένη με ιδεολογία. Υποστηρίζει πως δεν μπορεί να υπάρξει πρακτική χωρίς ιδεολογία και εκτός της κυριαρχίας της, αλλά ούτε και ιδεολογία χωρίς πρακτική και χωρίς να διέπεται από την κεντρική κατηγορία του υποκειμένου. Μελετώντας το άτομο που ζει μέσα στην καθορισμένη παράσταση του κόσμου, δηλαδή εν ιδεολογία, γίνεται εμφανές πως αυτή η καθορισμένη παράσταση εξαρτάται από την φανταστική σχέση του ατόμου με τις συνθήκες ύπαρξής του, δηλαδή, σε τελική ανάλυση, από τη φαντασιακή σχέση του με τις παραγωγικές και ταξικές σχέσεις (Althusser 1999[1976] σ.103).

Ο Althusser, ξανά μέσω του Spinoza, υπογραμμίζει την απόρριψη ενός αέναου κριτηρίου αλήθειας, διακηρύσσοντας πως «το αληθές αυτοδηλώνεται και υποδηλώνει το εσφαλμένο», πως «η γνώση ενός αποτελέσματος εξαρτάται από τη γνώση της αιτίας του και την εμπεριέχει». Αυτή ακριβώς η προσέγγιση είναι που επιτρέπει στο αληθές να επαληθεύεται μέσα στην ίδια την πρακτική του (Althusser 1983[1972] σ.58). Για τον Althusser, όπως και για τον Spinoza, η ιδεολογική «γνώση» συγκροτείται από τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι «ενδιάμεσες γενικότητες», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Althusser, και οι οποίες εξακολουθούν να είναι «μολυσμένες» από τη φαντασία. Ακόμα και αν αποδεχθούμε πως η «πρώτη θεωρία της ιδεολογίας» περιγράφεται από τον Spinoza, οι ανταγωνιστικές ταξικές σχέσεις είναι αυτές που την καθορίζουν, την διαπερνούν και την ανασυνθέτουν. Με λίγα λόγια, η απουσία της πάλης των τάξεων ήταν αυτή που επέτρεπε να εισχωρήσει ο θεωρητισμός και η επίπλαστη αντίθεση

επιστήμης/ιδεολογίας ως δύο κόσμοι ξέχωροι και μη εμπλεκόμενοι (Althusser 1983[1972], σ.62). Εντός των ταξικών κοινωνιών και της ταξικής αντίθεσης, σε ένα πλέγμα ιδεολογιών, επιστημών, φιλοσοφίας λαμβάνει χώρα η σύνθετη διαδικασία παραγωγής της εκάστοτε γνώσης.

Η θεμελίωση της επιστήμης της ιστορίας των κοινωνικών σχηματισμών, ήταν αυτή που επέτρεψε να αποκτήσει η έννοια της ιδεολογίας επιστημονικό περιεχόμενο, να ιδωθεί εκτός της αντίθεσης αληθούς/ψευδούς. Πιο συγκεκριμένα, επέτρεψε να αποκοπεί η αντίληψη της ιδεολογίας από μια μονοδιάστατη σύνδεση με τη φαντασία και να γίνει αντιληπτή ως μέρος του μαρξιστικού εποικοδομήματος αλλά και της βάσης του, ως αναπαραστάσεις σε θεσμούς και πρακτικές (Althusser 1983[1972], σ.87). Αυτή η πολυπλοκότητα, η πολυδιάστατη προσέγγιση της σχέσης ιδεολογίας, βάσης και εποικοδομήματος, τον οδήγησε αναπόφευκτα σε μια ουσιαστική επερώτηση του καθορισμού σε τελευταία ανάλυση του πολιτικού και του ιδεολογικού από το οικονομικό, τον οδήγησε να ορίσει μια άλλη μορφή αιτιότητας, τη δομική αιτιότητα της απούσας αιτίας. Ομολογουμένως, στο σύνολο του αλτουσεριανού έργου, το οποίο αναμφίβολα εμπεριέχει μια ενιαιότητα αλλά παράλληλα και μια σειρά μετατοπίσεων και μετασχηματισμών, οι παραπάνω συνεπαγωγές δεν είναι τόσο ξεκάθαρες όσο αποτυπώνονται εδώ. Όμως, στην παρούσα μελέτη, όπως θα αναλυθεί εκτενέστερα και στο κεφάλαιο 4, μια ολόπλευρη σύλληψη της δομικής αιτιότητας της απούσας αιτίας γίνεται εμφανής μόνο μέσω της ριζικής ενδεχομενικότητας και του αστάθμητου των σχέσεων/συναντήσεων που αναλύει ο Althusser στο ύστερο έργο του. Μόνο υπό αυτό πρίσμα έχει βάση η παραπάνω συνεπαγωγή που καταλήγει στην επερώτηση του καθορισμού σε τελευταία ανάλυση του πολιτικού και του ιδεολογικού από το οικονομικό. Η δομική αιτιότητα συνιστά εμμενή αιτιότητα ακριβώς επειδή «η δομή δεν είναι τίποτα έξω από τα αποτελέσματά της», ενώ ταυτόχρονα δεν υπάρχει κανένα πραγματικό αποτέλεσμα της δομής που να μην συνιστά δομή (Φουρτούνης 2007a). Τα αποτελέσματα της δομής αποτελούν το σύνολο των συγκροτητικών στοιχείων της δομής, δηλαδή, η δομή συγκροτείται από τα αποτελέσματά της, είναι το όλον των αποτελεσμάτων της και τίποτε πέραν αυτών. Κατά συνέπεια, τα στοιχεία της δομής ταυτίζονται με τα στοιχεία του πραγματικού όλου το οποίο τα διέπει (Φουρτούνης 2007a). Εκτενέστερη αναφορά επί αυτού θα γίνει στη πορεία της μελέτης, ακριβώς γιατί έχει καίριο ρόλο στην ανάπτυξη της προβληματικής της.

Στο ύστερο έργο του, ο Althusser, κάνοντας ένα ακόμα βήμα προς την απόρριψη κάθε ιδεαλιστικής και τελεολογικής προσέγγισης ανάγει σε κυρίαρχες έννοιες της προβληματικής του τις έννοιες της συνάντησης και του αστάθμητου. Υποστηρίζει πως η δημιουργία νέων συνθηκών-δεδομένων-«κόσμων» προκύπτει μέσω αστάθμητων συναντήσεων, ιστορικά μοναδικών, ανάμεσα σε διαφορετικά επιμέρους στοιχεία με διαφορετική ιστορία (Althusser 2018[1992], σ.9). Αυτό το ρεύμα του υλισμού, τον υλισμό της συνάντησης, ο Althusser το θεωρεί και το ονομάζει «υπόγειο» αφού επιδιώχθηκε να εκτοπιστεί από την κυρίαρχη φιλοσοφία της τελεολογίας και της ανάδειξης

του υποκειμένου ως πρωτεύον και κυρίαρχο. Ο υλισμός της συνάντησης αλλά και η παραπάνω σχέση της δομής με τα στοιχεία της, χωρίς σε καμία περίπτωση να γίνονται αντιληπτά ως ξέχωρα από το σύνολο του έργου του, αποτελούν την «είσοδο» από την οποία θα επιδιώξουμε να αναζητήσουμε κοινό βηματισμό μεταξύ του έργου του Althusser και του έργου του Latour.

2. Ιστορικές καταβολές: Παράλληλες ή συγκλίνουσες πορείες;

Με βάση τα παραπάνω, μια εν μέρει ιστορική αναζήτηση των πιθανώς κοινών καταβολών των δύο θεωρητικών θα βοηθήσει περαιτέρω την προσπάθεια αναζήτησης κοινών σημείων και ειδικότερα κοινού βηματισμού και κοινών αφετηριών. Το έργο των δύο θεωρητικών, έχει επηρεαστεί και έχει επηρεάσει μια σειρά από φιλοσοφικές, κοινωνιολογικές και ιστορικές επεξεργασίες για την επιστήμη και την τεχνολογία οι οποίες απορρίπτουν ρητά ένα γραμμικό μοντέλο επιστημονικής και τεχνολογικής εξέλιξης και κατ' επέκταση κάθε υπαινιγμό περί κοινωνικού, τεχνικού ή επιστημονικού ντετερμινισμού ή αυτονομίας των παραπάνω πεδίων. Σε γενικές γραμμές, ο Latour δεν επιλέγει να αναδειξεί και να αναγνωρίσει τις πηγές έμπνευσής του, επομένως τα κοινά βήματα και οι κοινοί πρόγονοι με τον Althusser θα πρέπει να διερευνηθούν κυρίως έμμεσα και μέσω δευτερογενών πηγών.

Η αρχή του κοινού μονοπατιού, των κοινών καταβολών των Latour και Althusser δεν μπορεί να είναι άλλη από τη πηγή που «γέννησε» το έργο του δεύτερου, τη φιλοσοφία της εμμένειας του Spinoza. Όπως προαναφέρθηκε, η φιλοσοφία του Spinoza, ιδιαίτερα μετά από τον τρόπο που προσεγγίστηκε από τον Althusser, αποτέλεσε έναν υλιστικό και κριτικό φιλοσοφικό οδηγό για μεταγενέστερους φιλοσόφους, είτε άμεσα είτε έμμεσα. Η αποδόμηση του κυρίαρχου ρόλου του (ανθρώπινου) υποκειμένου μέσω της ανάδειξης του ρόλου της φαντασίας, η ανάδειξη της αυταπάτης των τελικών σκοπών μέσω της εξήγησης της πραγματικότητας από τον καθορισμό των αιτίων και η αντίληψη της τέλει ανθρώπινης φύσης ως την ένωση του ανθρώπινου μυαλού με τη φύση ως όλον, θα μπορούσαν να αποτελέσουν τους οδοδείκτες αυτού του μονοπατιού. Ο Spinoza ξεκινά από το Θεό αλλά ως αυτό επέκεινα του οποίου δεν υπάρχει τίποτα και αφού το ίδιο υπάρχει εν απουσία οποιασδήποτε σχέσης, δεν είναι αυτό το ίδιο τίποτα. Για τον Spinoza, Θεός είναι μόνο η φύση που σημαίνει ότι δεν υπάρχει τίποτα πέρα από αυτή (Althusser 2018[1992], σ.43). Η αποτύπωση της συγκεκριμένης θέσης στο έργο του Althusser αναλύεται περαιτέρω στο κεφάλαιο 4 της παρούσας μελέτης. Παράλληλα, το ριζικά αντι-τελεολογικό, αντι-ιδεαλιστικό λατουριανό έργο, το οποίο επιδιώκει να μελετήσει ισότιμα, ομογενώς και χωρίς ιεραρχήσεις κοινωνικές και φυσικές διεργασίες και αλληλεπιδράσεις, δείχνει να αποτελεί απότοκο του δρόμου της ριζικής εμμένειας που άνοιξε η σπινοζική φιλοσοφία. Αναμφίβολα όμως, μια τέτοια συσχέτιση, όπως και άλλες που ακολουθούν στο παρόν υποκεφάλαιο, είναι αδύνατο να λάβουν χώρα λεπτομερώς και σε βάθος σε μια εργασία με αυτή την έκταση και αυτόν τον στόχο.

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1960 και του 1970, αναδύθηκαν τεράστια κοινωνικά κινήματα και παράλληλες αλλαγές σε διάφορα παραδοσιακά επιστημονικά πεδία. Σε αλληλεπίδραση με το έργο μελετητών όπως ο Thomas Kuhn, του οποίου το *The Structure of*

Scientific Revolutions (1997[1962]) είχε τεράστια επιρροή, φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι και ιστορικοί της επιστήμης και της τεχνολογίας, σε πολλές περιπτώσεις ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον, άρχισαν να επεξεργάζονται θέσεις που αντικατόπτριζαν μια πληρέστερη και πιο συγκεκριμένη κατανόηση του κοινωνικού πλαισίου της επιστήμης και της τεχνολογίας. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί μια σειρά θεωριών και έργων που δύνανται να ανιχνευθούν στην ANT, όπως οι θεωρίες του Thomas Kuhn και οι μελλοντικές παραδόσεις που επηρεάζονται από τις ιδέες του, η φιλοσοφία του Michel Serres, του οποίου ο Althusser ήταν επιβλέπων καθηγητής στην Ecole Normale Supérieure (Schrift 2006), αλλά και οι θεωρίες του Foucault (Söderberg 2017).

Η σχέση του έργου του Latour με την φουκωική σκέψη μπορεί να γίνει εμφανής σε μια σειρά περιπτώσεις. Τον Foucault τον ενδιαφέρουν μεγάλες περίοδοι στην ιστορία της σκέψης και τα αυτονόητα που διακινούν ως παραδοχές που με τη σειρά τους προϋποτίθενται από κάθε επιστήμη και εξοβελίζουν οτιδήποτε δεν είναι συμβατό με αυτές. Δεν επιλέγει να ανασυστήσει το παρελθόν, τον ενδιαφέρει η σχέση ενός «θεσμού» (π.χ. τρέλα) με την εξουσία και τη γνώση, πάντα με μέλημα το παρόν. Καταδεικνύει τις υπόγειες πειθαρχίες που ενώνουν, απορρίπτουν και καθορίζουν και με αυτόν τον τρόπο αποδομεί ντετερμινιστικές προσεγγίσεις και θεωρίες περί αέναης προόδου. Κατά τη γνώμη του, η εξουσία παράγει γνώση και για αυτό στον πυρήνα του έργου του βρίσκεται αυτή η σχέση (Foucault 1986[1966]). Παράλληλα, μια δικτυακή αντίληψη για την ουσία της εξουσίας είναι παρούσα στη σκέψη του Foucault. «Η εξουσία πρέπει να αναλυθεί ως κάτι που κινείται, ή μάλλον ως κάτι που λειτουργεί μόνο με τη μορφή αλυσίδας. Ποτέ δεν εντοπίζεται αυστηρά τοπικά προσδιορισμένη, ούτε στα χέρια ενός μόνο ανθρώπου, ούτε ιδιοποιείται με τη μορφή εμπορεύματος ή προϊόντος πλούτου. Η εξουσία χρησιμοποιείται και ασκείται μέσω ενός πλαισίου δικτυακής οργάνωσης» (1980a, σ.98).

Αντίστοιχα, και ο Latour αλλά και ο Althusser δείχνουν να έχουν επηρεαστεί από τον φιλόσοφο της επιστήμης Gaston Bachelard, κάτι που γίνεται εμφανές πρώτα από όλα στην υιοθέτηση της έννοιας «επιστημολογική τομή» από τον Althusser αναφερόμενος στην τομή μεταξύ ιδεολογίας και επιστήμης. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ο αλτουσεριανός όρος «επιστημολογική τομή» επαναλαμβάνεται στο έργο του Latour *The Pasteurization of France* (Latour 1988 σ.261) αλλά και σε άλλα πρώιμα έργα του (Latour 1987). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως ο Wolff στο άρθρο του του «Science, empiricism, and Marxism: Latour and Woolgar» (1981) ισχυρίστηκε ότι η έκδοση του *Laboratory Life* χαιρετίστηκε από υποστηρικτές του Althusser και αλτουσεριανούς φιλοσόφους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θέση του Söderberg η οποία αναλύεται περαιτέρω στο επόμενο κεφάλαιο, πως στο πεδίο των STS υπάρχουν, μεταξύ άλλων, διαφορετικές τάσεις σχετιζόμενες με τον μαρξισμό, με έμπνευση από τον εγγεληνό μαρξισμό από τη μια πλευρά και από τον επιστημονικό ή δομικό μαρξισμό του Althusser από την άλλη (Söderberg 2017).

Επιπρόσθετα, ο Οικολογικός Μαρξισμός και η Μαρξιστική Γεωγραφία αποτελούν συγκοινωνούντα πεδία που έχουν επιδιώξει να συνθέσουν νέες προσεγγίσεις, όπως για παράδειγμα την ANT αλλά και τη θεωρία της «κοινωνίας του κινδύνου»² του Beck πάνω στα μαρξιστικά τους θεμέλια ώστε να προσεγγίσουν εκ νέου τη σχέση κοινωνίας/φύσης αλλά και όχι μόνο αυτή. Επιπρόσθετα, επαναπροσεγγίστηκαν οι μη οικονομικές διαστάσεις της σχέσης φύσης/κοινωνίας με συνέπεια πιο περίπλοκες και πολυδιάστατες μαρξιστικές επεξεργασίες (Castree 2002). Κατά κύριο λόγο στα πεδία αυτά επιδιώχθηκε με μεγαλύτερη επιμονή και ποικιλία απόψεων η ουσιαστικότερη σύνθεση των δύο υπό μελέτη ρευμάτων σκέψης. Ταυτόχρονα, ο Οικολογικός Μαρξισμός και η Μαρξιστική Γεωγραφία αποτελούν μέρος από τις ρίζες των πιο σύγχρονων επεξεργασιών για τις STS, τη λατουριανή θεωρία αλλά και για σύγχρονα μαρξιστικά ρεύματα.

Αναμφίβολα, το έργο των Γάλλων φιλοσόφων, μαρξιστών και μη, της δεκαετία του 1960 και έπειτα, είναι κρίσιμο, εκτός των άλλων, για τη συγκρότηση της ταυτότητας των STS κατά τα χρόνια διαμόρφωσής τους ως επιστημονικό πεδίο και για τα αυτονόητα που διακινούν ως παραδοχές που προϋποτίθενται από κάθε επιστήμη και εξοβελίζουν οτιδήποτε δεν είναι συμβατό με αυτή. Στο άρθρο του «Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern» (2004), ο Latour, παρά τη σκληρή κριτική που ασκεί στη κριτική σκέψη και η οποία θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο, δεν αναιρεί τη προσφορά της κριτικής σκέψης των Γάλλων στοχαστών τις τελευταίες δεκαετίες, επερωτά όμως την αποτελεσματικότητα της στις σύγχρονες συνθήκες και προκλήσεις. Υποστηρίζει, δηλαδή, πως «οι Γάλλοι φιλόσοφοι, δυστυχώς, καθυστέρησαν. Καθυστέρησαν να ερμηνεύσουν τις νέες δυναμικές με την ταχύτητα που αυτές εξελίσσονταν» (Latour 2004 σ.226). Όπως λέει, πάει πολύς καιρός από τότε που οι διανοούμενοι ήταν στην πρωτοπορία και η έννοια της πρωτοπορίας, είτε ως προλεταριακή είτε ως καλλιτεχνική πρωτοπορία, χάθηκε αφού παραμερίστηκε από άλλες δυνάμεις (Latour 2004). Χαρακτηρίζοντας τους καιρούς μας ως καταθλιπτικούς, επιδιώκει να συμβάλει στο παραπάνω έλλειμα, να ανακατευθύνει τις δυνατότητες που υπάρχουν όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Όπως αναλύεται και σε επόμενα κεφάλαια, η κριτική του στις κριτικές θεωρίες αποτελεί μια κριτική ανεξαρτήτως επιμέρους διαχωρισμών επί ρευμάτων σκέψης, αποτελεί όμως παράλληλα και μια επείγουσα προειδοποίηση, ένα συναγερμό για την ανάγκη θεωρητικών εργαλείων ερμηνείας των σύγχρονων προκλήσεων.

---

² Με τον όρο «κοινωνία του κινδύνου», ο Beck περιγράφει μια κοινωνία που δημιουργεί η ίδια τους κινδύνους που την απειλούν εγκλωβισμένη σε μια προσπάθεια αέναης υπέρβασης τους (Beck 1992)

3. Μονοπάτια σύγκλισης μεταξύ μαρξιστικών ρευμάτων και ANT

3.1 Μαρξισμός, δίκτυα, φύση

Ένας εκ των θεμελιωτών μιας προσπάθειας σύγκλισης του μαρξισμού με την ANT από τη σκοπιά του ρεύματος της «αριστερής γεωγραφίας», του οποίου το έργο έχει καίριο ρόλο και στην παρούσα μελέτη, είναι ο Noel Castree. Συγκεκριμένα, στο κείμενό του «False Antithesis? Marxism, Nature and Actor-Networks» (Castree 2002) καταπιάνεται με την θεωρητική αντιπαράθεση μεταξύ των εκφραστών του ρεύματος του οικολογικού μαρξισμού και αυτών της ANT. Κρατώντας αποστάσεις από μια «ορθόδοξη» προσέγγιση του μαρξισμού και επανασχεδιάζοντας τον τρόπο προσέγγισης του οικολογικού μαρξισμού και της ANT, υποστηρίζει πως η φαινομενικά απόλυτη αντίθεση μεταξύ των δύο προσεγγίσεων στις σχέσεις κοινωνίας-φύσης είναι λανθασμένη. Η σύγκλιση μεταξύ μιας «λιγότερο αυστηρής» εκδοχής της ANT και μιας σχεσιακής εκδοχής του οικολογικού μαρξισμού αποδίδει μια προσέγγιση πολιτικής οικονομίας στην κοινωνιολογία που αναμφισβήτητα αποφεύγει τις υπερβολές των «αυστηρών» εκδοχών της ANT αλλά και τις δυϊστικές μορφές του μαρξισμού.

Ο Castree παρατηρεί πως η απήχηση του μαρξισμού εντός του ευρύτερου ρεύματος της «αριστερής γεωγραφίας» σταδιακά περιορίζεται για μια σειρά λόγους. Αν και γεωγράφοι όπως ο David Harvey επιδιώκουν να συντηρήσουν και να εξελίσσουν τον μαρξιστικό τρόπο σκέψης και προσέγγισης των σύγχρονων προκλήσεων, οι νεότερες γενιές γεωγράφων φαίνονται να γοητεύονται περισσότερο από θεωρητικούς όπως ο B. Latour αλλά και ο U. Beck. Σε αυτό το πιο γενικό επίπεδο ανάλυσης, γίνεται εμφανές πως η ANT αλλά και η θεωρία του Beck για την «κοινωνία του κινδύνου» (Beck 1992) περιορίζουν το πεδίο απεύθυνσης της μαρξιστικής σκέψης. Ουσιαστικά όμως, ο βαθύτερος λόγος για αυτόν τον περιορισμό είναι η εικόνα που έχουν για τον μαρξισμό οι νεότερες γενιές αριστερών γεωγράφων, αυτή μιας άκαμπτης θεωρίας στα πλαίσια μιας ολοκληρωτικής αρχιτεκτονικής. Ο Castree τείνει να δικαιολογήσει μια τέτοια προσέγγιση, υπογραμμίζοντας όμως πως είναι σημαντικό να διαβάσουμε την μαρξιστική θεωρία με πιο παραγωγικό και ευέλικτο τρόπο και πως το έργο των θεωρητικών του οικολογικού μαρξισμού είναι εξαιρετικά σημαντικό για την πολύπλευρη μελέτη των συνεπειών του καπιταλισμού στο περιβάλλον και στον άνθρωπο. Πρόθεσή του είναι να υπερασπιστεί τον οικολογικό μαρξισμό από τους επικριτές του με τρόπο που να αποδέχεται μια σειρά από έγκυρες επικρίσεις τους. Πιο συγκεκριμένα, επιδιώκει να οργανώσει μια συνάντηση, μια παραγωγική συνομιλία μεταξύ των πρόσφατων μαρξιστικών θεωρητικών για τη σχέση καπιταλισμού-φύσης και της ANT, να δείξει ότι οι πιο «αυστηρές» εκδοχές της ANT είναι τελικά αυτές που υπονομεύουν τις ισχυρές και ανθεκτικές ιδέες της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Ακόμα και υπό το πρίσμα αυτών των

προβλημάτων, είναι δυνατό να συλλάβουμε μια πιο ευέλικτη εκδοχή της ANT που μπορεί να διδαχθεί από κριτικές προσεγγίσεις όπως ο οικολογικός μαρξισμός.

Αυτή η πιο ευέλικτη εκδοχή της ANT θα παρέμενε επομένως επικριτική σε μια δυϊστική προσέγγιση φύσης/κοινωνίας, στην ασυμμετρία, στις περιορισμένες αντιλήψεις της δράσης και σε συγκεντρωτικές αντιλήψεις για την εξουσία. Ωστόσο, θα ήταν δυνατό να αποδεχθεί μια σειρά παραδοχές όπως ότι πολλά δίκτυα οδηγούνται από παρόμοιες διεργασίες, παρά τις άλλες διαφορές τους, ότι αυτές οι διεργασίες μπορεί να είναι «παγκόσμιες» και συστηματικές, παρόλο που δεν αποτελούνται από τίποτε περισσότερο από τους δεσμούς μεταξύ διαφορετικών τοπικοτήτων αλλά και ότι αυτές οι διαδικασίες είναι κοινωνικές και φυσικές αλλά όχι εξίσου και τα δύο αφού οι «κοινωνικές» σχέσεις είναι συχνά δυσανάλογα κυρίαρχες. Επιπρόσθετα, ότι οι δρώντες, ποικίλλουν ως προς τα χαρακτηριστικά τους αλλά και επίσης ως προς την δυνατότητα και την ισχύ τους να επηρεάζουν τους άλλους. Κατ' επέκταση αυτή η εξουσία, ενώ είναι διασκορπισμένη, μπορεί να κατευθύνεται από κάποιους (συγκεκριμένους «κοινωνικούς» δρώντες) περισσότερο από άλλους. Από την άλλη πλευρά, αυτή η «λιγότερο αυστηρή» εκδοχή της ANT απαιτεί και έναν οικολογικό μαρξισμό πιο διαλλακτικό, που να μπορεί να περιγράψει κοινωνικοφυσικές σχέσεις στον κόσμο μας ως διάχυτα καπιταλιστικές (αλλά όχι αποκλειστικά), ως δομημένες και διαρκείς (αλλά όχι με αναγωγικό ή ολιστικό τρόπο) και ως δυσανάλογα καθοδηγούμενες από «κοινωνικές» δράσεις και σχέσεις (ακόμα κι αν αυτές οι ενέργειες και σχέσεις δεν θα μπορούσαν να διατηρηθούν χωρίς «φυσικούς» παράγοντες και σχέσεις). Ένας τέτοιος οικολογικός μαρξισμός θα μας πρόσφερε έτσι έναν κριτικό γνωστικό χάρτη που αποκαλύπτει τις σχέσεις κεφαλαίου-φύσης σε όλη τους τη γενικότητα και την υλικότητα και δεν θα θεωρητικοποιούσε το κεφάλαιο ως μια δύναμη εκτός και υπεράνω ανθρώπινων και μη ανθρώπινων οντοτήτων και οικοσυστημάτων (Castree 2002).

3.2 Μαρξισμός, ANT και πολιτική οικολογία

Ο Perkins στην μελέτη του «Ecologies of actor-networks and (non)social labor within the urban political economies of nature» (Perkins 2007) αναζητεί κοινό βηματισμό μεταξύ της ANT και του μαρξισμού από τη σκοπιά της πολιτικής οικολογίας, ορμώμενος από ένα γεγονός που έλαβε χώρα το 2005 στις Ηνωμένες Πολιτείες. Με στόχο την πρόληψη της εξάπλωσης παρασίτων και την εξάρση παθογόνων μικροοργανισμών υπεύθυνων για την Ολλανδική νόσο της φτελιάς, τέθηκαν περιορισμοί στην είσοδο εμπορευμάτων που αποστέλλονταν από το εξωτερικό σε ξύλινες συσκευασίες οι οποίες δεν τηρούσαν τα θεσπισμένα υγειονομικά πρωτόκολλα. Πιο συγκεκριμένα,

η νόσος αυτή προκλήθηκε από μια οικογένεια παθογόνων μικροοργανισμών η προέλευση των οποίων ήταν άγνωστη (Brasier 2001). Η δράση τους οδηγούσε στον φραγμό των ιστών που βρίσκονται στην επιφάνεια κάτω από το φλοιό των δέντρων και είναι υπεύθυνοι για τη μεταφορά του νερού και των θρεπτικών συστατικών (Hubbes 1999). Μετά την ολοκλήρωση του κύκλου ζωής του δέντρου κάνουν την εμφάνισή τους έντομα τα οποία μέσω της τροφικής αλυσίδας δύνανται να μεταφέρουν τους παθογόνους μικροοργανισμούς που προκαλούν τη νόσο και σε δέντρα που δεν έχουν προσβληθεί με συνέπεια την ταχεία επέκταση της νόσου. Η συγκεκριμένη νόσος παρατηρήθηκε για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1910 στα δάση φτελιάς της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης συνοδευόμενη από ποσοστά θνησιμότητας 10–40%. Κατά τη δεκαετία του 1940 η νόσος εμφανίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα στην Ανατολική Ευρώπη και στην περιοχή των Μεγάλων Λιμνών στο Νότο των ΗΠΑ, ενώ κατά τη δεκαετία του 1970, μια νέα εστία της νόσου εμφανίστηκε στη Βορειοδυτική Ευρώπη προκαλώντας ποσοστά θνησιμότητας κοντά στο 100% και σχεδόν ολική καταστροφή στα εναπομείναντα δάση φτελιάς της ηπείρου (Brasier 1990). Ενώ αντίστοιχοι παθογόνοι μικροοργανισμοί εξαπλώνονται μέσω των εντόμων, στην περίπτωση που αναλύεται, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι παγκόσμιες αλυσίδες εμπορίου και κυρίως τα προϊόντα ξύλου που χρησιμοποιούνται για την συσκευασία και την αποστολή εμπορευμάτων μεταξύ των λιμανιών. Οι Britton και Jiang-Hua τονίζουν το εύρος του προβλήματος (2002, σ.121). «Στις Ηνωμένες Πολιτείες το 70% όλων των εισαγόμενων αγαθών φτάνουν σε ξύλινες παλέτες και καρούλια ή σε μεταλλικά κιβώτια που περιέχουν κομμάτια ξύλου ... Ένα σύστημα ρύθμισης και επιθεώρησης έχει καθιερωθεί στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες για την προστασία από την εισαγωγή παρασίτων, αλλά ο όγκος των προϊόντων είναι τόσο μεγάλος που στις Ηνωμένες Πολιτείες, μπορούμε να επιθεωρήσουμε μόνο το 1% του εισερχόμενου φορτίου».

Η μαρξιστική πολιτική οικολογία μπορεί να θεωρηθεί κατάλληλη για να διερευνήσει τέτοια σενάρια με έμφαση στην κοινωνική παραγωγή της φύσης μέσα σε καθεστώτα συσσώρευσης κεφαλαίου. Ορισμένοι μελετητές, ωστόσο, υποστηρίζουν ότι οι μαρξιστικές αναφορές για τις αντιφάσεις που προκύπτουν από την εμπορευματοποίηση της φύσης υποβιβάζουν τους μη ανθρώπινους οργανισμούς σε έναν μη πολιτικό ρόλο στον περιβαλλοντικό μετασχηματισμό ενώ ενισχύουν τη διχοτόμηση φύσης/κοινωνίας. Φαινομενικά αντίθετη με τον μαρξισμό, η ANT δίνει έμφαση στην ικανότητα των δρώντων (τόσο ανθρώπινων όσο και μη) να αλληλεπιδρούν με άλλους δρώντες σε ετερογενή δίκτυα. Μέσω της ANT αποδίδεται σε ανθρώπινους αλλά και μη ανθρώπινους δρώντες οντολογική υπόσταση. Παρά το φαινομενικά μεγάλο χάσμα, υποστηρικτές και θεωρητικοί του ρεύματος της πολιτικής οικολογίας ενσωματώνουν όλο και περισσότερο πτυχές τόσο του μαρξισμού όσο και της ANT στις αναλύσεις τους. Με βάση τα παραπάνω, ο Perkins συνδέει σε μια οντολογική βάση, τις μορφές εργασίας και με τις δύο αυτές θεωρίες, προκειμένου να διευρύνει τον τρόπο προσέγγισης και αντίληψης του αστικού περιβάλλοντος ώστε

να συμπεριλάβει και τον ρόλο των μη ανθρώπινων οργανισμών. Εκτιμά πως με την ανάδειξη της «εργασιακής ικανότητας» της ολλανδικής νόσου της φτελιάς μέσα στα δίκτυα της αστικής πολιτικής οικονομίας, δύναται να συμβάλει σε μια βαθύτερη ανάγνωση των τρεχουσών κοινωνικών και περιβαλλοντικών προκλήσεων (Perkins 2007).

Όπως επισημαίνουν οι Castree (2002) και Gareau (2005), σε αντίθεση με τους μαρξιστές, οι υποστηρικτές της ANT είναι συχνά απρόθυμοι να παραδεχτούν το γεγονός ότι ορισμένοι δρώντες και οι ενώσεις ή τα δίκτυα στα οποία συμμετέχουν διατηρούν περισσότερη εξουσία από άλλους. Αυτό απορρέει από την τάση στους κύκλους της ANT να απορρίπτουν τη νομιμότητα της ανάλυσης μακροεπίπεδου υπέρ της έρευνας μικροεπίπεδου. Όπως ειπώθηκε, σε αντίθεση με την ANT, η μαρξιστική πολιτική οικολογία τείνει να παραμελεί τον κοινωνικό ρόλο των βιοφυσικών παραγόντων. Συχνά κατηγορούνται πως αποφεύγουν την ιδέα πως οι μη ανθρώπινες οντότητες μπορούν να λειτουργήσουν μέσα σε καπιταλιστικά περιβάλλοντα και να συμβάλουν ενεργά στη μορφή τους. Κατά συνέπεια, μέσω της ανάδειξης κοινωνικών και μη κοινωνικών μορφών εργασίας, επαναπροσδιορίζεται και ο ρόλος των μη ανθρώπινων δρώντων στα καπιταλιστικά δίκτυα. Και αυτό είναι σημαντικό γιατί όπως αναφέρει ο Castree (2002, σ. 139), «οι υλικές επιδράσεις που έχουν οι «φυσικές» οντότητες στη συσσώρευση κεφαλαίου είναι μεταβλητές και ενδεχόμενες, αλλά σπάνια παθητικές». Όμως, οι ανισορροπίες ισχύος εντός των δικτύων αποτελούν κόκκινο πανί για τους υποστηρικτές μιας ισχυρής εκδοχής της ANT, ακριβώς επειδή αντιτίθενται στη δυνατότητα ανομοιομορφων σχέσεων ισχύος σε μακροπρόθεσμη προοπτική. Μια ανάλυση αυτής της διαδικασίας που περιλαμβάνει εκμετάλλευση/ιδιοποίηση κοινωνικών και μη κοινωνικών μορφών εργασίας επιδιώκει να αποκαλύψει ότι σε κάθε περίπτωση, ορισμένοι δρώντες αποκτούν αυξημένες ικανότητες εκμετάλλευσης/ιδιοποίησης της εργασίας άλλων. Η εκμετάλλευση ορισμένων εργαζομένων και των προϊόντων της εργασίας τους από άλλους επηρεάζει αναμφίβολα τις αλληλεπιδράσεις εντός και εκτός δικτύων. Συνεπώς, η κίνηση που σχετίζεται με πολύπλοκες συναρθρώσεις της εκμετάλλευσης/ιδιοποίησης της εργασίας δεν σταματά ποτέ, προκαλώντας μόνο στιγμιαίες και απρόβλεπτες περιπτώσεις ομοιόμορφης και συμμετρικής κατανομής ισχύος μέσα στα δίκτυα.

Επιστρέφοντας στο παράδειγμα της Ολλανδικής νόσου της φτελιάς, ενώ η ανάδειξη του ρόλου των φτελιών και των παθογόνων μικροοργανισμών στη συγκρότηση ενός δικτύου μας λέει πολλά για τους τρόπους που σχετίζονται οι άνθρωποι με τη φύση, μας λέει λιγότερα για τη δράση των μη ανθρώπινων οντοτήτων στη μεταμόρφωση των αστικών δικτύων. Έτσι χάνεται η ευκαιρία να αναλυθούν πληρέστερα οι δρώντες και τα δίκτυα της αστικής ανάπτυξης όταν υποβιβάζονται οι μηχανισμοί του μη ανθρώπινου πολλαπλασιασμού στο επίπεδο της σχεσιακής κοινωνικής θεωρίας. Οι φτελιές ευδοκίμουν στις πόλεις, όμως η ανάπτυξή τους ως αστικών οργανισμών

δεν οφειλόταν αποκλειστικά στην κοινωνική εργασία. Η ανάπτυξη των δέντρων είναι αναμφισβήτητα μια βιοφυσική αλλά και υλική διαδικασία. Ως οργανισμοί έπρεπε να προσαρμοστούν και να επηρεάσουν το μεταβαλλόμενο περιβάλλον τους για να επιβιώσουν και να πολλαπλασιαστούν. Κατά συνέπεια, τόσο η ανάπτυξη της φτελιάς όσο και ο πολλαπλασιασμός της Ολλανδικής νόσου εξαρτώνται και από κοινωνικές και από μη κοινωνικές μορφές εργασίας. Εδώ, η σχέση της μη κοινωνικής με την κοινωνική εργασία γίνεται κρίσιμη για την κατανόηση του ρόλου που μπορεί να αποδοθεί στους ανθρώπους, στα αστικά δάση φτελιάς, στην Ολλανδική νόσο της φτελιάς κ.α. Αυτό είναι δυνητικά σημαντικό για τη θεωρητικοποίηση του κοινωνικοπολιτικού ρόλου μη ανθρώπινων οργανισμών όπως η επίμαχη νόσος που σε αντίθεση με τις φτελιές, «εργάζεται» με τρόπους που είναι επιζήμιοι για τα αστικά δίκτυα.

Ενώ η δημιουργία αστικών δασών ήταν μια κατά κύριο λόγο τοπική διαδικασία στο παρελθόν, η επέκταση και η ενοποίηση των παγκόσμιων δικτύων εμπορευμάτων σημαίνει πλέον ότι τα αστικά δάση εντάσσονται άμεσα σε νέες και όλο και πιο διευρυμένες χωρικά κοινωνικο-φυσικές διαμορφώσεις. Με άλλα λόγια, ο σχηματισμός αντίστοιχων δικτύων μέσα στον σύγχρονο καπιταλισμό περιλαμβάνει μια ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένη οικονομία καθώς οι καταναλωτές αγοράζουν εμπορεύματα που παράγονται σε κάθε πιθανό μέρος του κόσμου. Όμως οι σχέσεις που συνθέτουν τις ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένες συνδέσεις δρώντων συνεπάγονται νέες και αντιφατικές μορφές δικτυακών συσχετισμών. Οι Boyd et al. (2001, σελ. 561) αναφέρουν, «οι ιδιαίτεροι κίνδυνοι, αβεβαιότητες και εκπλήξεις που συνδέονται με τα βιολογικά συστήματα μπορούν να έχουν βαθιές επιρροές στη βιομηχανική οργάνωση». Με το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Perkins αποδεικνύει πως αντίστοιχοι δρώντες επ' ουδενί δεν αποτελούν παθητικούς παράγοντες. Μετά από ένα πιθανώς μεγάλο ταξίδι, και μόλις εισαχθούν σε νέους αστικούς χώρους και δίκτυα, δημιουργούν νέες συνθήκες και κατ' επέκταση νέες μορφές περιβαλλοντικής πολιτικής καθώς εργάζονται για να μετασχηματίσουν προς όφελός τους τις συνθήκες που συναντούν. Στη περίπτωση που αναλύεται, το κάνουν αυτό εκμεταλλευόμενοι/ιδιοποιούμενοι μέσω της εργασίας τους τα ευάλωτα σε τέτοιου είδους επιθέσεις οικοσυστήματα της φτελιάς. Και ενώ ο μικροοργανισμός που προκαλεί τη νόσο μεταβολίζει τη μάζα και την ενέργεια που παράγεται από προηγούμενες κοινωνικές και μη κοινωνικές μορφές εργασίας στα οικοσυστήματα της φτελιάς, λειτουργεί ιδιοτελώς μέσα στη νέα σύνθεση του δικτύου, αποδίδοντας μια νέα (α)συμμετρία εξουσίας και δυνατότητας δράσης μεταξύ ανθρώπων, δέντρων, μικροοργανισμών κ.α.

Το επιχείρημα που παρουσιάζεται στη μελέτη του Perkins είναι ότι μια περιγραφή της αστικής υβριδικότητας που βασίζεται σε μια διαλεκτική σχέση της εργασίας και μιας ουδέτερης, μη δρώσας φύσης, είναι τουλάχιστον ανεπαρκές. Η άρθρωση μιας σύνθεσης μαρξισμού και ANT

μπορεί να μας πει περισσότερα για την πολιτική κατάσταση των ανθρώπινων και μη ανθρώπινων οντοτήτων που δρουν από κοινού για να σχηματίσουν αστικά περιβάλλοντα. Για τον Perkins, ο μαρξισμός και η ANT οφείλουν να μοιραστούν μια βάση στην αντίληψη της εργασίας ως μεταβολική αλλά εσωτερικά διαφοροποιημένη οντολογική κατηγορία στην οποία συμπεριλαμβάνεται ο ρόλος και η δράση των μη ανθρώπινων οντοτήτων.

3.3 Μη ανθρώπινοι δρώντες και «νεκρή εργασία»

Στο άρθρο τους «The Nature of Things: Dead Labor, Nonhuman Actors, and the Persistence of Marxism» οι Kirsch και Mitchell (2004) συσχετίζουν την κατηγορία των μη-ανθρώπινων δρώντων στην ANT με τη μαρξιστική έννοια της «νεκρής εργασίας» (dead labor), επανεξετάζουν τη σχέση της τεχνολογίας στον Marx όπως αποτυπώνεται στην έννοια της «ζωντανής μηχανής» και διερευνούν τη συμβολή της μαρξιστικής θεωρίας και της ANT στην αντίληψη της φύσης, της υλικότητας και του ρόλου των κοινωνικών δρώντων. Εγείρουν ερωτήματα σχετικά με τη φύση και την υλικότητα δείχνοντας πώς η ανάδειξη της δράσης από την ANT υπό μια συλλογική κοινωνικό-τεχνική προσέγγιση, μπορεί να εξελιχθεί και να αποκτήσει πολιτική αποτελεσματικότητα, εάν αναγνωσθεί μέσα από την έννοια της νεκρής εργασίας του Marx.

Παρά τις προφανείς διαφορές, μια στροφή προς μια σχεσιακή οντολογία μέσω της οποίας αναδείχθηκαν χρήσιμοι τρόποι διερεύνησης του ρόλου των μη ανθρώπινων δρώντων, μπορεί να χαρακτηρίσει και τις δύο προσεγγίσεις. Η μαρξιστική σκέψη θέτει συγκεκριμένα ερωτήματα και δίνει συγκεκριμένες απαντήσεις σχετικά με τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και των αντικειμένων/τεχνουργημάτων/μηχανών, των ανθρώπινων και των μη ανθρώπινων δρώντων. Για τους Kirsch και Mitchell, η μαρξιστική σκέψη οικοδομεί τόσο μια θεωρία αλλοτρίωσης όσο και επιχειρήματα για την υπέρβασή της, μια θεωρία της υλικότητας των κοινωνικών σχέσεων και των συνεχών, έστω και πάντα κατ' ανάγκη μερικών, προσπαθειών των ανθρώπων να συγκροτηθούν ως αυτόνομα ανθρώπινα όντα και όχι απλώς ως το αποτέλεσμα των αλληλεπιδράσεων εντός ενός δικτύου. Σε αυτό το πλαίσιο, για τους ίδιους, η αντίληψη της εξουσίας μόνο ως αποτέλεσμα σχεσιακών αλληλεπιδράσεων αποτελεί μια ελλιπή και περιοριστική προσέγγιση αφού αποκλείει εξ αρχής την αναζήτηση αιτιών και αποτελεσμάτων των υπό μελέτη σχέσεων εξουσίας, ενώ τείνει να αγνοεί τις παραγωγικές και γεωγραφικές διαστάσεις της (Kirsch & Mitchell 2004).

Ο Marx δεν χρησιμοποίησε ορολογία περί δικτύων και δρώντων, όμως έγραψε για το κεφάλαιο, ως αξία σε κίνηση. Περιέγραψε τη κίνηση από τα χέρια του καπιταλιστή, στις μηχανές, στα κτίρια του χώρου εργασίας και στο παραγόμενο εμπόρευμα. Έδειξε πώς το κεφάλαιο, ακριβώς επειδή

είναι σχέση, μετατρέπεται σε μέσο παραγωγής ή παραγόμενο εμπόρευμα, ώστε να επιστραφεί στον καπιταλιστή όταν το εμπόρευμα ανταλλάσσεται στην αγορά. Μέρος του κεφαλαίου που πηγαίνει στην κατασκευή των εμπορευμάτων καταλήγει στα χέρια των εργατών με τη μορφή μισθών, οι οποίοι επιστρέφονται στους καπιταλιστές καθώς οι εργάτες αγοράζουν τα εμπορεύματα που είναι απαραίτητα για τη δική τους αναπαραγωγή, για τη δική τους επιβίωση ως «ενσαρκωμένη εργατική δύναμη», για τη δική τους ικανότητα να εμφανίζονται μέρα με τη μέρα ως «ζωντανή εργασία». Ένα από τα κύρια σημεία της ανάλυσης του Marx είναι να δείξει ότι ενώ τα μέσα παραγωγής μπορεί να είναι μια ορισμένη μερίδα του κεφαλαίου που έχει αφαιρεθεί για κάποιο χρονικό διάστημα από την κυκλοφορία, είναι επίσης περισσότερα από αυτό: είναι «νεκρή εργασία», εργασία αποστεωμένη με τη μορφή μιας μηχανής, ενός κτιρίου, ενός ολοκληρωμένου προϊόντος, ενός τεχνολογικού αντικειμένου, ενός ακινήτου ή ακόμη και της ίδιας της φύσης. Για τον Marx, «μια μηχανή που δεν εξυπηρετεί τους σκοπούς της εργασίας είναι άχρηστη» (Marx 1987, σ.178). Μόνο η ζωντανή εργασία μπορεί να φέρει στη ζωή τη νεκρή εργασία του παρελθόντος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός πως σε σύγκριση με τη μηχανική μεταφορά του δικτύου, η θεωρία του Marx είναι εμποτισμένη με ένα πολύ πιο οργανικό λεξιλόγιο: η ίδια η ζωή και η διαφορά μεταξύ ζωντανής και νεκρής εργασίας συνιστούν ένα κρίσιμο οντολογικό χάσμα. Το εργοστάσιο είναι ένας «ζωντανός μηχανισμός», ένας «παραγωγικός οργανισμός που είναι καθαρά αντικειμενικός, στον οποίο ο εργάτης γίνεται ένα απλό μέρος σε μια ήδη υπάρχουσα υλική συνθήκη παραγωγής» (Marx 1987, σ.364). Για τον Marx, ο μηχανισμός του εργοστασίου γίνεται «ζωντανός» μέσω της ζωντανής εργασίας και μέσω ενός δομημένου συνόλου σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων που είναι χαρακτηριστικό της εργασιακής διαδικασίας. «Ενώ ο εργάτης εργάζεται, η εργασία υφίσταται διαρκώς μια μεταμόρφωση: από κίνηση, γίνεται αντικείμενο χωρίς κίνηση. από το να είναι ο εργάτης που εργάζεται, γίνεται το αντικείμενο που παράγεται» (Marx 1987, σ.184). Καθώς ο κατακερματισμός της εργασίας βαθαίνει και γίνεται πιο τεχνικός, τα δίκτυα που παράγουν ένα εμπόρευμα, που σχεδιάζουν και δημιουργούν μια μηχανή ή ένα κτίριο ποικίλουν και γίνονται πιο περίπλοκα (Kirsch 1995).

Στο ίδιο πλαίσιο, η αξία που περιέχεται στη μηχανή, μετασχηματισμένη από προηγούμενες διανοητικές, χειρωνακτικές και μηχανικές εργασίες, μεταφέρεται σταδιακά στα προϊόντα που παράγει και διατηρείται σε αυτά. Για παράδειγμα, η αξία ενός Η/Υ σε ένα ακαδημαϊκό ίδρυμα μεταφέρεται στα προϊόντα που παράγονται μέσα και μέσω αυτής (με τη μορφή άρθρων περιοδικών, δεδομένων υπό ανάλυση κ.α.), χωρίς όμως να λαμβάνουμε υπόψη πως η διάρκεια ζωής μιας οποιασδήποτε μηχανής δεν μπορεί να είναι απολύτως προβλέψιμη. Αλλά ούτε, εν προκειμένω, η παραγωγικότητα του εργάτη που τη χρησιμοποιεί είναι απολύτως προβλέψιμη. Εδώ η σύγκριση του Marx μεταξύ μηχανών και ανθρώπων είναι σαφής: Η διάρκεια ζωής ενός οργάνου εργασίας ξοδεύεται στην επανάληψη ενός μεγαλύτερου ή μικρότερου αριθμού παρόμοιων πράξεων. Η ζωή του μπορεί να συγκριθεί με αυτή ενός ανθρώπου. Αλλά ενώ οι διάρκειες ζωής

της ανθρώπινης και της μηχανικής εργασίας μπορούν να συγκριθούν, αυτό επ' ουδενί δεν τις καθιστά ίδιες σε κάθε περίπτωση και με κάθε τρόπο.

Οι Kirsch και Mitchell με τη συγκεκριμένη ανάλυση επιθυμούν να καταλήξουν πως η σχέση της ανθρώπινης και της μηχανικής εργασίας είναι μια ιδιόμορφη κοινωνική σχέση γιατί, στην πραγματικότητα, δεν είναι οι μηχανές, τα αντικείμενα και τα εμπορεύματα που κατευθύνουν την κοινωνική εργασία και τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά ακριβώς το αντίθετο. Επιθυμούν να το αποδείξουν χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα παραδείγματα, όπως το γεγονός πως ένας εργαζόμενος θα δουλέψει τη νύχτα όχι εξαιτίας ενός email που έλαβε αλλά λόγω των κοινωνικών σχέσεων εργασίας. Δεν είναι οι Η/Υ, οι μηχανές ή οι τηλεφωνικές συσκευές σε ένα τηλεφωνικό κέντρο που καθορίζουν τον τρόπο και τον ρυθμό εργασίας αλλά οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής που την διέπουν μαζί με τις ευρύτερες σχέσεις στις οποίες εμπλέκεται ο εκάστοτε εργοδότης. Κάτι τέτοιο επ' ουδενί δεν θα μπορούσε να στοιχειοθετηθεί εάν η «φύση των πραγμάτων» ήταν να αποτελούν μέρος μονοδιάστατων δικτύων. Προς αποφυγή παρερμηνειών, οι Kirsch και Mitchell τονίζουν πως το παραπάνω δεν υπονοεί ότι οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, των αντικειμένων, της φύσης, των τεχνολογιών και της γνώσης βρίσκονται πάντα υπό τον έλεγχο του ανθρώπου. Η «νεκρή εργασία» και οποιοδήποτε προϊόν μπορεί να αποκτήσει τη δική του «ζωή» δύναται να κυριαρχήσει στη ζωντανή εργασία που το έχει συγκροτήσει. Με λίγα λόγια, η «φύση των πραγμάτων» είναι πράγματι να γίνουν μη ανθρώπινοι δρώντες. Οι προσεγγίσεις της ANT ήταν επιτυχείς στο να επιστήσουν την προσοχή επί αυτού και να παρέχουν μια προσβάσιμη ορολογία που έχει αναζωογονήσει τις μελέτες για τον άνθρωπο, τους μη ανθρώπινους δρώντες και τις σχέσεις φύσης-ανθρώπου-τεχνολογίας. Αν όμως θέλουμε να αποφύγουμε να οδηγηθούμε σε «νεκρές θεωρίες και νεκρές πρακτικές», ίσως η ANT να μην επαρκεί (Kirsch & Mitchell 2004). Κατά συνέπεια, οι Kirsch και Mitchell υποστηρίζουν ότι η αναδιαμόρφωση της δράσης από την ANT ως συλλογική κοινωνικό-τεχνική διαδικασία, μια διαδικασία όπου το «μη ανθρώπινο» μπορεί να έχει πραγματικές κοινωνικές επιπτώσεις, μπορεί να εξελιχθεί και να αποκτήσει πολιτική αποτελεσματικότητα μόνο αν λάβουμε σοβαρά υπόψη σχέσεις αιτιότητας και σχέσεις εξουσίας τις οποίες η ANT και η ευρύτερη δυναμική της εντός των κοινωνικών επιστημών ίσως να μην λαμβάνει επαρκώς υπόψη.

3.4 Ιστορικός υλισμός και ANT

Ο van Loon στο άρθρο του «Historical Materialism and Actor-Network-Theory» (van Loon 2019), δανειζόμενος τον όρο «επιστημολογική τομή» (Althusser 1978[1965]), μετασχηματίζει την ουσία της και περιγράφει μια «επιστημολογική τομή», όπως ο ίδιος την ονομάζει, με τον καντιανό ιδεαλισμό μέσω της αναζήτησης κοινού βηματισμού μεταξύ του ρεύματος του Ιστορικού Υλισμού και της ANT. Περιγράφει την τομή ως μια σειρά απαραίτητων παρεμβάσεων για την αναμέτρηση με την ιδεαλιστική σκέψη. Αυτές είναι οι εξής: 1) Ο ιστορικός υλισμός ως μια τομή από τον υλισμό του Feuerbach και 2) Η ANT ως τομή με τη κοινωνική κατασκευασιοκρατία. Για τον van Loon, καθ' όσον ο ιστορικός υλισμός συγκροτήθηκε στη βάση της αντίθεσης με την «ανίερη τριανδρία» των Descartes, Kant και Hegel, βρίσκεται στην ίδια πλευρά του θεωρητικού ανταγωνισμού με την ANT. Ο ιστορικός υλισμός εξελίχθηκε ως εμμενής κριτική της εγελιανής διαλεκτικής, ενώ η ANT εμπνέεται από συναντήσεις με το έργο των Deleuze και Guattari και φέρει, κατά τον van Loon, τις υπογραφές των Whitehead, Bergson, Tarde, Nietzsche, Leibniz και Spinoza.

Ήδη από τις απαρχές της, η ANT εμπνεύστηκε από μια κριτική του ιδεαλισμού που ασχολείται κυρίως με την εξήγηση του τρόπου με τον οποίο οι ισχυρισμοί αλήθειας γίνονται ανθεκτικοί και λιγότερο με την εξήγηση της ανθεκτικότητας συγκεκριμένων ασύμμετρων σχέσεων εξουσίας. Αυτό είχε και μεθοδολογικές συνέπειες καθώς όφειλε να λάβει υπόψη τον συστατικό ρόλο όλων των οντοτήτων και όχι μόνο αυτών που αποτελούν ανθρώπινα όντα. Σε αυτό το πλαίσιο, η ANT βασίζεται σε τρεις βασικές αρχές, οι οποίες έχουν περιγραφεί στο υποκεφάλαιο 1.1. Αυτές είναι: 1) Η Αρχή της Ουδετερότητας 2) Η Αρχή της Γενικευμένης Συμμετρίας και 3) Η Αρχή της Ελεύθερης Συσχέτισης. Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται αδύνατο να συμβιβαστούν με τον ιστορικό υλισμό. Πράγματι, πολλοί από εκείνους των οποίων η σκέψη έχει επηρεαστεί έντονα από τον ιστορικό υλισμό έχουν αντιταχθεί σε αυτές. Οι συγκεκριμένες έχουν δεχθεί κριτικές όπως ότι δεν λαμβάνουν υπόψη τις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας αλλά και αντιθέσεις όπως, για παράδειγμα, αυτή που αφορά το φύλο. Πιο συγκεκριμένα, η Αρχή της Γενικευμένης Συμμετρίας (ΑΓΣ) έχει δεχθεί κριτική για την ίση μεταχείριση ανθρώπινων και μη ανθρώπινων οντοτήτων ακριβώς γιατί για τον ιστορικό υλισμό υπάρχει μια θεμελιώδη διαίρεση μεταξύ ανθρώπινης και μη ανθρώπινης συμμετοχής στον τρόπο παραγωγής, αφού μόνο η ανθρώπινη εργασία μπορεί να δημιουργήσει υπεραξία. Επιπρόσθετα, η Αρχή της Ελεύθερης Συσχέτισης (ΑΕΣ) φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με την επιμονή του ιστορικού υλισμού σε, κυρίως, πολιτικοοικονομικές δομές της κοινωνίας οι οποίες πρέπει να λαμβάνονται κυρίαρχα υπόψη. Ωστόσο, ο van Loon υποστηρίζει πως οι παραπάνω αντιρρήσεις πάσχουν από έλλειψη κατανόησης της βαθύτερης ουσίας της ANT και των φιλοσοφικών της θεμελίων. Αναφορικά με την κριτική στην ΑΓΣ περί ίσης μεταχείρισης ανθρώπινων και μη ανθρώπινων οντοτήτων, ο van Loon τονίζει πως η συγκεκριμένη αρχή ουσιαστικά αφορά το ακριβώς αντίθετο. Δηλαδή, ότι όλες οι οντότητες είναι διαφορετικές και

επομένως πρέπει να αναλυθούν και να μελετηθούν με ίσους όρους. Ακριβέστερα, Η ΑΓΣ επιτρέπει στην κοινωνική επιστήμη να προσεγγίσει όλες τις διαφορές που δύνανται να προκύψουν, κάτι που καθίσταται αδύνατο αν δεν αντιμετωπίζονται όλες οι οντότητες με τον ίδιο τρόπο. Η ΑΓΣ μας αναγκάζει να λειτουργήσουμε με αυτό τον τρόπο ακόμα και όταν μας απασχολούν πιο αφηρημένες έννοιες, όπως ο καπιταλισμός ή η πατριαρχία. Παράλληλα, η ΑΕΣ δέχεται τη κριτική πως δύναται να ευδοκιμήσει μόνο σε μια επίπεδη οντολογία, χωρίς κανένα πλαίσιο, κάτι το οποίο για τον van Loon αποτελεί μια ακόμα παρεξήγηση. Η ΑΕΣ δεν είναι παρά η επιτακτική ανάγκη να αναδειχθεί μια νέα επαρκής εννοιολόγηση (van Loon 2019).

Για τον van Loon, μόνο μέσω της αποδοχής και ανάπτυξης των τριών παραπάνω αρχών της ANT μπορεί μια ιστορικό-υλιστική θεωρία να εντοπίσει τις συνδέσεις που οικοδομούν την τρέχουσα κατάσταση του καπιταλισμού και της πλανητικής/περιβαλλοντικής καταστροφής. Η ANT μπορεί να δείξει τη δυναμική της σε σύγκριση με τις παραδοσιακές ερμηνευτικές προσεγγίσεις και σε επίπεδο μεθοδολογικής στρατηγικής στην ερευνητική διαδικασία. Για παράδειγμα, η διαδικασία υπογραφής ενός εγγράφου όπου πραγματώνεται μια συμφωνία, δεν περιλαμβάνει μόνο ανθρώπινους δρώντες, περιλαμβάνει επίσης χαρτί, στυλό, μελάνι και μια σφραγίδα. Το να προσεγγίσεις τον ρόλο του χαρτιού στο παραπάνω παράδειγμα ή να ακολουθήσεις την ροή των χρημάτων σε ένα άλλο, αποτελεί μια συγκεκριμένη, εμπειρική ερευνητική πρακτική που αντικαθιστά την ανάγκη παροχής «κοινωνικών εξηγήσεων» που βασίζονται στην κατασκευή ενός πλαισίου σε κάποιο αφηρημένο σύμπαν ιδεών. Συμπερασματικά, για τον van Loon, οι τρεις βασικές αρχές της ANT δεν έρχονται σε αντίθεση με τη πρακτική φύση του ιστορικού υλισμού. Ο ιστορικός υλισμός καθώς επιμένει να τονίζει τις συγκρούσεις συμφερόντων, τις διαμάχες για τους περιορισμένους πόρους, τις ιεραρχίες που μετατρέπονται σε διαφορές (π.χ. φύλο, φυλή) και την κατασκευή «γεγονότων», μπορεί να ενισχύσει τις αναλύσεις αυτές που διαφορετικά θα κατέληγαν ως μεμονωμένες αναλύσεις επιμέρους συσχετίσεων και, εν τέλει, σε «κοινωνικές κατασκευές» (van Loon 2019).

3.5 Αυτονομιστικός μαρξισμός, ανοιχτός μαρξισμός και ANT

Σε πολλές από τις παραπάνω μελέτες γίνεται εμφανές πως οι ερευνητές που ενστερνίζονται την ANT, στην πλειοψηφία τους τείνουν να απορρίπτουν τον μαρξισμό χωρίς βαθύτερη ενασχόληση με το έργο του Marx και όσων επιδίωξαν να εξελίσσουν τη μαρξιστική σκέψη. Όπως ήδη ειπώθηκε, ο N. Castree πιστεύει πως μια «λιγότερο αυστηρή» εκδοχή της ANT θα μπορούσε να ωφεληθεί και να συμβάλει στην εξέλιξη της μαρξιστικής θεωρίας (Castree 2002). Οι Söderberg και Netzné στο άρθρο τους «When all that is theory melts into (hot) air: Contrasts and parallels between actor network theory, autonomist Marxism, and open Marxism» (2010) δεν δείχνουν απόλυτα πεπεισμένοι από την πρόταση του Castree. Σε αυτό υποστηρίζουν πως αν γινόταν μια τέτοια απόπειρα, τότε οι βέλτιστες συνθήκες για διάλογο θα μπορούσαν να συγκροτηθούν μεταξύ της ANT και του ρεύματος του «Αυτονομιστικού Μαρξισμού» (Autonomist Marxism) εκφρασμένο κυρίως μέσω των θεωριών των Hardt και Negri και της προσπάθειάς τους να συνθέσουν το έργο του Marx με αυτό των Foucault και Deleuze (Hardt and Negri 2000). Παράλληλα, οι Hardt και Negri είχαν αξιομνημόνευτη επιρροή και στην ανάπτυξη της ANT (Law 2004). Εν συντομία, ο Αυτονομιστικός Μαρξισμός διακρίνεται από την υπεράσπιση των αγώνων που λαμβάνουν χώρα έξω από πολιτικά κόμματα και τα εργατικά συνδικάτα, και, αντίστοιχα, τη συμπερίληψή άλλων κοινωνικών ομάδων εκτός από τον αρχετυπικό μοντέλο του εργάτη. Θεωρητικά προσφέρει μια καινοτόμα ανάγνωση της μαρξιστικής θεωρίας όπου πολλές και εν μέρει διαφορετικές θέσεις συνυπάρχουν. Παράλληλα, για τους Söderberg και Netzné, ενδιαφέρον παρουσιάζει και το ρεύμα του «Ανοιχτού Μαρξισμού» (Open Marxism), οι θεωρητικοί του οποίου επιχειρηματολογούν ενάντια σε διχοτομικούς τρόπους σκέψης εντός του μαρξισμού και της κοινωνιολογίας. Οι θεωρητικοί που αυτοπροσδιορίζονται ως εκφραστές του συγκεκριμένου ρεύματος είναι ένα μικρότερο και πιο ομοιόμορφο ρεύμα σκέψης. Οι ίδιοι σχετίζονται στενά με την Αυτονομιστική Μαρξιστική παράδοση, αλλά αποκλίνουν ανά περιπτώσεις από την εκδοχή των Hardt και Negri. Στην άλλη όχθη, όπως έχει ήδη αναπτυχθεί, η φιλοδοξία των θεωρητικών της ANT να ξεπεράσουν διχοτομικούς τρόπους σκέψης οδηγεί και οδηγείται από μια στρατηγική επίπεδης οντολογίας, η οποία όμως σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ταυτιστεί απόλυτα με το ρεύμα του Ανοιχτού Μαρξισμού. Ο τελευταίος προσπαθεί επίσης να ξεπεράσει ενός είδους δυϊστική σκέψη, η οποία όμως αναφέρεται ως μια δυαδικότητα μεταξύ του αντικειμένου και του υποκειμένου (Söderberg & Netzné 2010).

Ομολογουμένως, οι παραδόσεις της ANT και του Αυτονομιστικού Μαρξισμού δεν μπορούν να συγκριθούν απολύτως ομοιόμορφα, καθώς οι ιδέες τους διασταυρώνονται αλλά αποκλίνουν σε πολλαπλά επίπεδα. Για παράδειγμα, οι Hardt και Negri και μια σειρά μελετητών στις STS μοιράζονται μια κοινή κληρονομιά στο ρεύμα σκέψης που αναπτύχθηκε μετά το 1968 και κυρίως στους θεωρητικούς Gilles Deleuze, Michel Serres και Michel Foucault. Χαρακτηριστικό αυτού

του ρεύματος είναι η αντίθεση με την εγγελιανή φιλοσοφία, κάτι που είναι δεδομένο και για τους μελετητές της ANT καθ' όσον αποδοθούν τη διχοτόμηση μεταξύ δράσης και δομής, ισοπεδώνοντάς τη στο ενιαίο εμμενές επίπεδο των δικτύων-δρώντων. Αντίθετα, η στρατηγική του ρεύματος του Ανοιχτού Μαρξισμού να ξεπεράσει τη δυαδικότητα μεταξύ αντικειμένου και υποκειμένου βασίζεται στην εγγελιανή διαλεκτική (Psychopedis 1992, Holloway, Matamoros & Tischler 2009). Πέρα όμως από αυτή τη θεμελιώδη διαφορά, υπάρχουν στιγμές που τα όρια μεταξύ του αυτών θολώνουν.

Οι Söderberg και Netzén υποστηρίζουν πως κανένα από τα δύο ρεύματα σκέψης δεν πέτυχε να αποδομήσει επαρκώς δυϊσμούς και σταθερές κατηγορίες. Η άρνηση να γίνουν αναλυτικές διακρίσεις μεταξύ δράσης και δομής είχε ως αποτέλεσμα κάτι περισσότερο από μια μονόπλευρη προκατάληψη προς την πρώτη. Για τους Söderberg και Netzén τα «κοινωνικά γεγονότα» και οι κατηγοριοποιήσεις αναπτύσσονται ιστορικά και επομένως υπόκεινται σε συνεχείς μετασχηματισμούς. Ωστόσο, τονίζοντας τη ριζοσπαστική ιστορικότητα του κόσμου, δεν αναγνωρίζουμε απλώς ότι τα πάντα βρίσκονται σε ρευστή κατάσταση, αλλά και ότι ο ρυθμός της αλλαγής διαφοροποιείται. Αυτό σημαίνει ότι χρειάζεται διαφορετικός χρόνος για να ανακατασκευαστούν διαφορετικά πράγματα. Η αφετηρία οφείλει να είναι ιστορική, γεγονός που οδηγεί στον διπλό χαρακτήρα του κόσμου - στη ρευστότητά του αλλά ταυτόχρονα και στη σχετική του σταθερότητα. Εν ολίγοις, η ANT και το ρεύμα του Ανοιχτού Μαρξισμού ερμηνεύουν τον κόσμο ως αποτελούμενο από αενάως αλληλεπιδρούμενα δίκτυα δρώντων/ταξικής πάλης. Κατά συνέπεια, δεν υπάρχουν σταθερές κατηγορίες στις οποίες μπορεί να στηριχθεί η ανάλυση της κοινωνίας. Στην ANT δίνεται ίση βαρύτητα σε κάθε οντότητα, η οποία παράλληλα βρίσκεται σε διαρκή κίνηση. Αντίστοιχα, οι θεωρητικοί του Ανοιχτού Μαρξισμού απορρίπτουν άλλες μαρξιστικές αναφορές που επιδιώκουν να προσδιορίσουν διακριτές περιόδους στην καπιταλιστική ιστορία. Το μειονέκτημα αυτών των προσεγγίσεων έγκειται στην έλλειψη εμπειρικών παρατηρήσεων και ιστορικής ανάλυσης (Söderberg & Netzén 2010).

Εν τέλει, ο πυρήνας του επιχειρήματος των Söderberg και Netzén είναι πως πρέπει να αναγνωρίσουμε τη σχετική σταθερότητα των δομών με την πάροδο του χρόνου. Πρέπει, δηλαδή, να σκεφτούμε προσεκτικά τι είναι αυτό που παραμένει ίδιο στη διαρκή ροή μετασχηματισμών. Σε κοινό βηματισμό με τους Söderberg και Netzén, ο J. Roberts υπενθυμίζει ότι η υλιστική θεωρία του Marx βοηθήθηκε από την πρόοδο των εμπειρικών μεθόδων (Roberts 2002, σ.92). Ωστόσο, λόγω της απόλυτης δέσμευσής των θεωρητικών της ANT στις εμπειρικές περιπτωσιολογικές μελέτες, η ANT δεν διαθέτει τα εννοιολογικά εργαλεία για να εντοπίσει και να ερμηνεύσει ιστορικές διαφοροποιήσεις. Για τους Söderberg και Netzén η αναφορά του Marx πως «Οι άνθρωποι φτιάχνουν τη δική τους ιστορία, αλλά δεν το κάνουν με βάση τη δική τους επιθυμία.

Δεν το κάνουν υπό συνθήκες που επιλέγουν οι ίδιοι, αλλά υπό συνθήκες που συναντούν και μεταδίδονται άμεσα από το παρελθόν» (Marx 2001, σ.7), αποτελεί μια εξαιρετική αποτύπωση του συνδυασμού της ιστορικής αδράνειας και της δυνατότητας αλλαγής.

3.6 Εκφάνσεις μιας γενεαλογίας στο σήμερα

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μια προσπάθεια κατανόησης μιας γενεαλογικής πορείας, απαραίτητης για την αναζήτηση κοινών βηματισμών, έχει η μελέτη του J. Söderberg «The Genealogy of “Empirical Post-structuralist” STS, Retold in Two Conjunctures: The Legacy of Hegel and Althusser, Science as Culture» (2017) στην οποία υποστηρίζει πως εντός των STS μπορούν να αναγνωριστούν δύο ρεύματα διαχωρισμένα με βάση τις θεωρητικές τους καταβολές και τα οποία εξελίσσονται έως σήμερα. Στόχος του παρόντος υποκεφαλαίου είναι να αναπτύξει μόνο εισαγωγικά το επιχείρημα του συγγραφέα που σχηματοποιεί έναν, εν μέρει παράδοξο, διαχωρισμό στην ιστορική του βάση και περισσότερο να επισημάνει τη συμβολή του σε μια ολόπλευρη κατανόηση των υπαρχόντων θεωρητικών διαχωρισμών.

Εισαγωγικά λοιπόν, το πρώτο ρεύμα σκέψης, το οποίο ονομάζει «μετά-δομιστικό», ανάγεται στον εγγελιανό μαρξισμό και το δεύτερο, το οποίο ονομάζει ρεύμα «πολιτικής οικονομίας», στον επιστημονικό μαρξισμό του Althusser. Σε αδρές γραμμές, από τη μία πλευρά βρίσκουμε την κάθετη αντίθεση με κάθε δυνατότητα και επιθυμία άσκησης (ιδεολογικής) κριτικής (Latour, 2004), ενώ από την άλλη, όσους δίνουν ιδιαίτερη σημασία σε έννοιες της πολιτικής οικονομίας για να προσεγγίσουν και να περιγράψουν τις αλληλεπιδράσεις και τις δυναμικές εντός της επιστήμης και της τεχνολογίας. Αυτό που ο Söderberg επιδιώκει να καταδείξει είναι ότι το μετα-δομιστικό ρεύμα εντός των STS οφείλει ένα ανομολόγητο χρέος στον εγγελιανό μαρξισμό. Οι εγγελιανές έννοιες που λειτουργούσαν στο παρασκήνιο της μαρξιστικής σκέψης αναδείχθηκαν σε μεταγενέστερη φάση, με ορόσημο το δοκίμιο του Lukacs «History and Class Consciousness» (1972), όπου ο συγγραφέας είχε στο επίκεντρο της ανάλυσής του την επιστήμη ως την κορυφή της αστικής ιδεολογίας. Χωρίς να εστιάσει μόνο στις φυσικές επιστήμες, επιδίωξε να αποκρυπτογραφήσει τα επιστημονικά «προσχήματα» των φυσικών αλλά και των κοινωνικών επιστημών, συμπεριλαμβανομένων και των μαρξιστών θεωρητικών. Η δημοσίευση των *Χειρόγραφων* του νεαρού Marx κατά τη δεκαετία του 1930, στα οποία οι εγγελιανές επιρροές ήταν πιο σαφείς, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για ρεύματα σκέψης που αμφισβήτησαν τον «αποστεωμένο», κατά την οπτική τους, μαρξισμό των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων. Το όνομα του Hegel έγινε κωδική λέξη για την αντίθεση στην κομματική πειθαρχία και τον

σταλινισμό (Thompson 1978), κάτι που αδιαμφισβήτητα εμπεριείχε και τον Althusser, ως ιδεολογικό ηγέτη του κομμουνιστικού κόμματος Γαλλίας.

Στις μέρες μας, το μετα-δομιστικό ρεύμα κυριαρχείται από μελετητές όπως η Jasanoff που έχει προτείνει τη «συμπαραγωγή» ως έναν γενικό όρο ο οποίος έχει αναλυθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο και αποκλείει εξ αρχής μελετητές που βασίζουν την ανάλυσή τους σε έννοιες όπως η «τάξη» και το «κεφάλαιο» (Jasanoff 2004, σ. 31). Αυτό αποτυπώνεται και στη κριτική στην κυρίαρχη κοινωνιολογία και στον μαρξισμό, χωρίς να γίνεται διάκριση μεταξύ των δύο αλλά και ούτε και μεταξύ ρευμάτων εντός τους, κάτι που αποτυπώνεται, εκτός των άλλων, και σε μια σειρά μελετών του J. Law ο οποίος έχει ασκήσει την ίδια κριτική τόσο κατά της κοινωνιολογίας όσο και του μαρξισμού σε αρκετές περιπτώσεις (Law, 2000, σ.18). Όταν όμως οι ίδιοι υφίστανται κριτική υποστηρίζουν πως οι θέσεις τους είναι ιδιαίτερα ετερογενείς για να αντιμετωπιστούν υπό μια γενική κοινή προσέγγιση και χαρακτηρισμό (Jasanoff 2003; Law 2009). Για αυτούς, η μόνη διάκριση που υφίσταται είναι μεταξύ αυτών και της κοινωνιολογίας-μαρξισμού. Με αυτή την αδιάλλακτη στάση απέναντι σε άλλα ρεύματα σκέψης εντός των κοινωνικών επιστημών, το συγκεκριμένο ρεύμα στις STS εισήγαγε, είτε ηθελήμενα είτε άθελά του, έναν νέο δυισμό, αυτόν μεταξύ δυϊστικών και μη δυϊστικών ρευμάτων σκέψης, παρέχοντας μόνο στους εαυτούς τους τη δυνατότητα να συμμετέχουν στο δεύτερο. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Söderberg (2017), «πόσο ειρωνικό είναι που οι εκφραστές του μετα-δομιστικού ρεύματος των STS πήραν αυτή την ιδέα από μια από τις πνευματικές παραδόσεις που κατηγορούν, δηλαδή τον γερμανικό ιδεαλισμό και το κοινωνιολογικό παρακλάδι του, τον εγγελιανό μαρξισμό;».

Τα δύο ρεύματα συμπορεύονται μέσω της κοινής κριτικής των δυϊστικών τρόπων σκέψης στη νεοκαντιανή φιλοσοφία και τις κοινωνιολογικές εκφάνσεις της, όμως αυτή η κοινή κληρονομιά παραμένει σε μεγάλο βαθμό μη αναγνωρισμένη, γεγονός που μπορεί να εξηγήσει γιατί τα κοινά σημεία σε σημαντικά θέματα έχουν παραλειφθεί από τα αντίστοιχα στρατόπεδα. Ο Söderberg πιάνει το νήμα από τα μαρξιστικά ρεύματα στη Γαλλία της δεκαετίας του 1960, χωρίς σε καμία περίπτωση να επιδιώκει να απευθυνθεί αποκλειστικά σε μαρξιστές. Δίνει έμφαση σε αυτή την παράδοση ακριβώς γιατί το εύρος της απεύθυνσης της ήταν τέτοιο που και τα δύο σύγχρονα ρεύματα στις STS που αναλύονται εδώ μπορούν να αναχθούν σε αντίστοιχα ρεύματα εκείνης της εποχής. Τον συνδυασμό της ANT με τον μαρξισμό, ο συγγραφέας τον αντιλαμβάνεται σχηματικά, ως το νερό που χύνεται σε ένα άδειο δοχείο, ως τη σύνθεση μιας θεωρίας πλούσιας σε επιστημολογικές προσεγγίσεις αλλά φτωχή σε πολιτικές, με μια άλλη που χαρακτηρίζεται από το αντίθετο.

Ένα ακόμα πεδίο το οποίο προσεγγίζει ο συγγραφέας είναι οι αμοιβαία αποκλειόμενες από τα δύο ρεύματα επιδοκimasίες είτε της ολότητας είτε της πολλαπλότητας. Εξ αρχής είναι σημαντικό να τονιστεί πως τα θεωρητικά σύνορα σε καμία περίπτωση δεν είναι τόσο διακριτά, όμως μια τέτοια αντίθεση θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη στη κατανόηση των υπαρκτών διαφορών και αντιθέσεων. Η πρώτη αποτελεί κομβικό στοιχείο στη εγελιανή μαρξιστική φιλοσοφία, ενώ η δεύτερη σηματοδοτεί το άνοιγμα προς πολλές διαφορετικές προοπτικές με συνέπεια να μην μπορεί να συμπεριλάβει την πρώτη. Πράγματι, η απόρριψη κάθε προσφυγής στην ολότητα είναι το ίδιο το σημείο αναφοράς της πολλαπλότητας. Μεταβαίνοντας από τη χωρική στη χρονική σφαίρα, ο Söderberg υποστηρίζει πως θα μπορούσαμε να πούμε, σε πολύ γενικές γραμμές, ότι η ίδια αντίθεση αναπαράγεται μεταξύ «αναγκαιότητας» και «ενδεχομένου». Η αναγκαιότητα και η ολότητα συνδέονται εγγενώς, γιατί η ολότητα συνεπάγεται μια αναγκαιότητα στον τρόπο με τον οποίο τα μέρη σχετίζονται μεταξύ τους και με το σύνολο. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην εγελιανή μαρξιστική παράδοση η αναγκαιότητα δεν αντιτίθεται στην ελευθερία. Μάλλον, η πραγματοποίηση της ελευθερίας προϋποθέτει την αναγνώριση της αναγκαιότητας. Αντίθετα, για τους μελετητές στο μετα-δομιστικό ρεύμα των STS η αναγκαιότητα είναι το πολικό αντίθετο της ελευθερίας και κατ' επέκταση της ύπαρξης δράσης. Ο «τεχνολογικός ντετερμινισμός», οι «καθολικοί ισχυρισμοί αλήθειας», οι «κυριαρχικές δομές», είναι αυτά που περιγράφουν την ολότητα και την «αναγκαιότητα» και καταπνίγουν την ελευθερία δράσης. Κατά συνέπεια, ο συγγραφέας τονίζει πως οι μελετητές του μετα-δομιστικού ρεύματος, ίσως εν αγνοία τους, πρεσβεύουν μια νέα ολότητα μέσω της καθολικής υποστήριξης της πολλαπλότητας (Söderberg 2013). Ο Söderberg φαίνεται να επιλεγεί την περιγραφή της συγκεκριμένης αντίθεσης μεταξύ ολότητας/αναγκαιότητας από τη μία και πολλαπλότητας/ενδεχομένου από την άλλη, ώστε στα πλαίσια της κριτικής του στο ρεύμα που ονομάζει μετα-δομιστικό, να καταδείξει, εν τέλει, την ασυνέπεια του σε σχέση με τις ιστορικές του καταβολές στην εγελιανή φιλοσοφία.

Τέλος, για τον Söderberg στόχος δεν είναι μια αυθαίρετη προσπάθεια σύνθεσης των ρευμάτων που αναλύονται, αλλά μια ουσιαστική ανάδειξη με σαφήνεια των κοινών σημείων και των αποκλίσεων μεταξύ των αντίστοιχων παραδόσεων. Αναδιατάσσοντας τη γενεαλογία των STS, εντόπισε τα κοινά σημεία σε μια κοινή κληρονομιά από τον εγελιανό μαρξισμό και τις διαφορές στην επιστημολογική τομή του Althusser. Σε αυτό το πλαίσιο, ουσιαστικά υποβάλλει τρεις προτάσεις. Πρώτον, ότι και τα δύο ρεύματα εντός του πεδίου των STS αντικατοπτρίζουν μια κοινή κληρονομιά στην εγελιανή φιλοσοφία. Δεύτερον, ότι τα σημεία που διαφοροποιούνται μεταξύ τους τα δύο ρεύματα χρονολογούνται από την «επιστημολογική τομή» που εισήγαγε ο Althusser. Τρίτον, ότι αυτές οι διαφορές συνοψίζονται σε αμοιβαία αποκλειόμενες επιβεβαιώσεις είτε της «ολότητας», είτε της «πολλαπλότητας», με το ένα να υποστηρίζει τη χρήση γενικών, επεξηγηματικών εννοιών και το άλλο να αποκηρύσσει κάθε επιδίωξη σύλληψης της

πραγματικότητας με έννοιες. Με αυτό το τρόπο, ο Söderberg επιστρέφει στο αρχικό ερώτημα, δηλαδή στην αμφισβητούμενη νομιμότητα εννοιών όπως η «κοινωνία» και ο «καπιταλισμός» στις μελέτες της επιστήμης και της τεχνολογίας.

3.7 Butler, Foucault και ANT

Για μια σειρά μελετητές υπάρχει μια ισχυρή σύγκλιση μεταξύ του Foucault και του Latour (De Munck 2017; Murdoch 1997), ενώ άλλοι έχουν αναδείξει την κυρίαρχη θέση που κατέχουν οι θεωρίες του Foucault στην ANT (Brown and Capdevila 1999; Law 1999). Παράλληλα, παρατηρούνται μια σειρά αναφορές της Butler στον Latour (Butler 2015, σ.87; Meijer & Prins 1998, σ.286), ενώ η εστίαση του τελευταίου σε οικολογικά ζητήματα ιδίως μετά το 2000, δημιούργησε περαιτέρω πεδία σύγκλισης. Στο κείμενό του «Normativity versus normalisation: reassembling actor network theory through Butler and Foucault», ο J. Maze (2020) πραγματοποιεί μια επαναξιολόγηση και σύνθεση του έργου των παραπάνω στοχαστών. Στο παρόν υποκεφάλαιο δεν θα αναλύσουμε το σύνολο των επιχειρημάτων και της συλλογιστικής του Maze γιατί αυτό θα μας απομάκρυνε από το στόχο του συγκεκριμένου κεφαλαίου, όμως πολλά σημεία του παραμένουν σημαντικά και εξαιρετικά χρήσιμα. Ο συγγραφέας, μέσω του έργου των Butler και Foucault επιδιώκει να συμβάλει στην εξέλιξη της ANT καθώς μπορεί να επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής της σε άυλες οντότητες (όπως π.χ. έθνη ή θρησκείες), σε ζητήματα ταυτοτήτων (όπως η φυλή ή το φύλο) αλλά και να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ θεωρητικών και πρακτικών προσεγγίσεων της ANT.

Η Butler, προσεγγίζοντας τις διατυπώσεις των θεωρητικών της ANT, υποστηρίζει ότι «το σώμα μας είναι λιγότερο μια οντότητα και περισσότερο ένα ζωντανό σύνολο σχέσεων. Το σώμα μας δεν μπορεί να αποσυνδεθεί πλήρως από τις υποδομές και τις περιβαλλοντικές συνθήκες ζωής και δράσης του» (2015, σ.65). Στη συνέχεια, αποδίδει άμεσα δυνατότητα δράσης σε μη ανθρώπινους δρώντες αφού υποστηρίζει πως «η σωματική κίνηση υποστηρίζεται και διευκολύνεται από μη ανθρώπινα αντικείμενα και την ιδιαίτερη ικανότητά τους για δράση» (2015, σ.72). Για την Butler, μέσω της γλωσσολογίας του Saussure, τα υποκείμενα συνδέονται με σημαίνοντα (δηλαδή ταυτότητες) (Butler 2010, σ.54). Αυτά τα σημαίνοντα δεν έχουν καμία εγγενή αξία, αλλά αποκτούν νόημα μέσω μιας εποικοδομητικής διαδικασίας κατά την οποία οι αξίες προκύπτουν σε αντιπαραβολή με κάτι άλλο (Butler 2000, σ.12). Σε αυτό το πλαίσιο, οι κοινωνικές νόρμες διαχέονται σε σχεσιακά δίκτυα όπου το εκάστοτε υποκείμενο τις ερμηνεύει ως κανονικές. Για την ίδια, το υποκείμενο δεν είναι ποτέ αλλά βρίσκεται συνεχώς σε κατάσταση *γίνεσθαι* αφού, για να διατηρήσει μια ταυτότητα πρέπει να συνεχίσει να δρα με έναν ορισμένο τρόπο. Ο Maze σε καμία

περίπτωση δεν επιδιώκει μια μονόπλευρη αντιστοίχιση της Butler με την ANT, αφού η πρώτη έχει αφιερωθεί σε μεγάλο βαθμό σε θέματα που είτε υπερβαίνουν είτε δεν απασχολούν τους θεωρητικούς της ANT, όμως ο κοινός βηματισμός σε θέματα που αφορούν σχεσιακότητα, αντίληψη του υποκειμένου και της δράσης των μη ανθρώπινων δρώντων είναι ιδιαίτερος ενδιαφέροντα και εποικοδομητικά.

Αναφορικά με τον Foucault, είναι εξαιρετικά σημαντικός ο τρόπος με τον οποίο προσέγγισε την εξουσία, όχι μέσω των ιδιοτήτων ή των επιπτώσεών της, αλλά των δικτύων ιστορικά εκδηλωμένων σχημάτων στα οποία αυτή αναδύθηκε, υπογραμμίζοντας πως αποτελεί περισσότερο έναν τρόπο ανάλυσης παρά μια «θεωρία» της εξουσίας (1990, σ.83). Αντιλαμβανόμενος την εξουσία εντός σχεσιακού πλαισίου, τονίζει την ανάγκη οι σχέσεις εξουσίας να αναλύονται σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο. «Δεν αρκεί να πούμε ότι το υποκείμενο συγκροτείται σε ένα συμβολικό σύστημα. (...) Συγκροτείται σε πραγματικές πρακτικές – ιστορικά αναλύσιμες πρακτικές» (1983, σ.250). Μόνο έτσι θα μπορούσε να αναδείξει τον ορθολογισμό πίσω από τον μεγάλης κλίμακας πειθαρχικό μηχανισμό που είχε αναπτυχθεί στη Δυτική Ευρώπη και ειδικά στη Γαλλία. Η πράξη της τιμωρίας «προορίζεται να εφαρμόσει το νόμο όχι τόσο σε ένα σώμα ικανό να αισθάνεται πόνο [όπως μέσω των βασανιστηρίων] όσο σε ένα νομικό υποκείμενο, τον κάτοχο, μεταξύ άλλων δικαιωμάτων, του δικαιώματος ύπαρξης» (Foucault 1995, σ.13). Με την εισαγωγή πειθαρχίας στο σώμα, οι σχέσεις εξουσίας προσπάθησαν να εξαναγκάσουν την επιθυμητή συμπεριφορά μέσω υλικών και άυλων σχέσεων. Ταυτόχρονα, η πειθαρχία διαπότισε τα υλικά αντικείμενα, την αρχιτεκτονική και το δικαστικό σύστημα με μια αίσθηση σκοπιμότητας και δράσης εκτός της εμβέλειας του υποκειμενικού ελέγχου.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει η φουκωϊκή έννοια των διατάξεων (dispositifs), τα οποία είναι «απολύτως ετερογενή σύνολα» υλικών και άυλων πρακτικών καθώς και «το σύστημα σχέσεων που μπορεί να εδραιωθεί μεταξύ αυτών των στοιχείων» (Foucault 1980b, σ.194). Πιο συγκεκριμένα, οι διατάξεις είναι ιστορικά τοποθετημένα δίκτυα ανταγωνιστικών σχέσεων ισχύος που αποκτούν τη δύναμή τους αναφερόμενα σε συστήματα γνώσης. Για παράδειγμα, ένας δάσκαλος έχει το δικαίωμα να αναθέσει σε έναν μαθητή μια εργασία, χωρίς όμως να μπορεί να ισχύσει το αντίστροφο λόγω των ήδη καθορισμένων θέσεων, που βασίζονται σε ένα ευρύ φάσμα σχέσεων μέσα σε ένα σύστημα γνώσης. Με λίγα λόγια, ο Foucault ισχυρίζεται πως «οι σχέσεις εξουσίας είναι σκόπιμες και μη υποκειμενικές» (1990, σ.94). Ουσιαστικά, τα υποκείμενα δρουν, αλλά αυτές οι πράξεις αλληλεπιδρούν με άλλα υποκείμενα, υλικές και άυλες, ανθρώπινες και μη ανθρώπινες οντότητες, παίρνοντας μια δική τους ζωή ανεξάρτητη από τυχόν αρχικές προθέσεις. Διατηρώντας το παραπάνω παράδειγμα, οι μαθητές και οι δάσκαλοι δεν δημιούργησαν την ιστορικά συγκεκριμένη κατάσταση στην οποία συμμετέχουν. Όμως αυτό το δίκτυο βασίζεται

εγγενώς στη συμμετοχή τους αφού και οι δύο μπορούν να το επηρεάσουν, μόνο όμως σε ένα πεδίο άλλων ανταγωνιστικών ενεργειών. Με λίγα λόγια, η παρατήρησή του Foucault περί των σχέσεων ως σκόπιμων και μη υποκειμενικών δίνει έμφαση σε άυλες οντότητες και πρακτικές, όπως το κράτος, η σεξουαλικότητα ή η πειθαρχία, επιδιώκοντας και ο ίδιος, όπως και η ANT, να συμπεριλάβει στην ανάλυσή του οποιαδήποτε οντότητα που ενεργεί εντός ενός δικτύου. Επιπρόσθετα, η έννοια των διατάξεων ευθυγραμμίζεται σε μεγάλο βαθμό με έναν εκ των θεμέλιων λίθων της ANT, την αντίληψή της περί του ανοίγματος των «μαύρων κουτιών» κάτι που αποτυπώνεται και στην χρήση από τον Callon (2008) της συγκεκριμένης έννοιας σε μια σειρά περιπτώσεων. Οι εξαρτώμενες από το περιεχόμενο περιγραφές των σχεσιακών δικτύων που αποτυπώνουν την πολυπλοκότητα, τον ρόλο και τη δράση των μη ανθρώπινων οντοτήτων, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των θεωριών και της Butler και του Foucault. Αυτά τα στοιχεία που αναλύθηκαν εξαιρετικά περιληπτικά στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αποτελούν μια απόδειξη ενός ακόμα πεδίου με το οποίο η ANT «συνομιλεί» και αλληλεπιδρά με ιδιαίτερος παραγωγικό τρόπο.

4. Σχέσεις, ενδεχομενικότητα και συναντήσεις στον Althusser

4.1 Ο υλισμός της συνάντησης

«Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης» αποτελεί την προμετωπίδα του ύστερου έργου του Althusser. Βέβαια, ο υλισμός της συνάντησης αποκαλείται υλισμός, όπως τονίζει ο ίδιος ο Althusser, εν μέρει αυθαίρετα. Είναι ένας, ως ένα βαθμό, ετεροκαθορισμένος προσδιορισμός κυρίως για να γίνει απολύτως κατανοητή η ριζική αντίθεση με τον ιδεαλισμό, με κάθε ιδεαλισμό ανεξαρτήτως επιμέρους στοχοθεσίας και προσέγγισης του κόσμου. Ο Althusser υποστηρίζει πως ο υλισμός αυτός διεκδικεί μια ριζικά αντι-τελεολογική τοποθέτηση. Οι νέες δομές-«κόσμοι» δεν δημιουργούνται ως προϊόντα άλλων, πρότερων δομών-«κόσμων» αλλά προκύπτουν από αστάθμητες συναντήσεις επιμέρους στοιχείων με ξεχωριστές ιστορίες, τα οποία συνδέονται με μοναδικούς πρωτότυπους τρόπους. Αρκεί η τυχαία επαφή ενός α-τόμου³ με άλλα να εξελιχθεί σε μια συνάντηση που θα «δέσει» ώστε να οδηγήσει στο σχηματισμό ενός νέου «κόσμου» (Althusser, 2018 [1992]). Αυτό το ρεύμα του υλισμού έγινε «υπόγειο» γιατί, κατά τον Althusser, πολεμήθηκε σφόδρα από τη κυρίαρχη φιλοσοφία της τελεολογίας και της αναγκαιότητας. Η «επικινδυνότητά» του για τη κυρίαρχη φιλοσοφία, ανάγκασε την τελευταία να επιδιώξει να τον παρερμηνεύσει ως έναν «ιδεαλισμό της ελευθερίας». Παρά αυτό το εχθρικό περιβάλλον, πριν από τον Althusser έχει ήδη κάνει την εμφάνισή του στο έργο μιας σειράς φιλοσόφων όπως ο Επίκουρος, ο Machiavelli, ο Hobbes, ο Rousseau αλλά και ο Heidegger και ο Derrida, σίγουρα όμως και σε αυτούς που αποτέλεσαν τα θεμέλια της αλτουσεριανής φιλοσοφίας, τον Marx και τον Spinoza (Althusser, 2018 [1992], σ.31). Το παραπάνω σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει πως ο Althusser ταυτίζεται με το σύνολο του έργου των φιλοσόφων που αναφέρθηκαν, ενώ σε πολλές περιπτώσεις είναι ιδιαίτερος κριτικός στο έργο τους. Παρά το γεγονός πως η σχέση του με τη μαρξιστική σκέψη είναι ιδιαίτερος πολύπλοκη, είναι σημαντικό να αναφερθεί εδώ ότι ο Althusser υποστηρίζει πως ο υλισμός της συνάντησης είναι ένας υλισμός του αστάθμητου που αντιτίθεται στους γνωστούς υλισμούς, συμπεριλαμβανομένου του ιστορικού υλισμού ο οποίος, όπως και άλλοι, καθορίζονται από την αναγκαιότητα και τη τελεολογία, αποτελώντας μια μεταμφιεσμένη μορφή ιδεαλισμού.

Για τη γέννηση ενός «κόσμου» είναι εκ των ων ουκ άνευ η τέλεση της συνάντησης αλλά και η διάρκειά της. Η συνάντηση είναι απαραίτητο να διαρκέσει ώστε να γίνει «η βάση κάθε πραγματικότητας, κάθε αναγκαιότητας, κάθε Νοήματος και κάθε Λόγου» (Althusser, 2018 [1992], σ.34). Χωρίς αυτή τη συνάντηση, τα άτομα θα ήταν μονάχα αφηρημένα στοιχεία χωρίς συνοχή και εν τέλει χωρίς ύπαρξη. Ακριβέστερα, η τετελεσμένη συνάντηση προσφέρει στα άτομα την πραγματικότητά τους, συγκροτεί την ύπαρξή τους. Κάθε συνάντηση είναι αστάθμητη: όχι μόνο

---

³ Με αυτόν τον όρο περιγράφει ο Althusser τα στοιχεία προ της τέλεσης της συνάντησης.

ως προς την προέλευσή της (τίποτε δεν εγγυάται ποτέ μια συνάντηση), αλλά και ως προς τα αποτελέσματά της καθώς τίποτε στα στοιχεία της συνάντησης δεν προδιαγράφει, πριν από τη συνάντηση ως τέτοια, το περίγραμμα και τους προσδιορισμούς της οντότητας που θα προκύψει από αυτήν (Morfino 2008). Επιπρόσθετα, οφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε και τη σχέση του υλισμού της συνάντησης με το υποκείμενο. Ο υλισμός της συνάντησης δεν αποτελεί τον υλισμό ενός υποκειμένου ακόμα και αν αυτό είναι το μαρξιστικό προλεταριάτο. Αντίθετα, αποτελεί μια διαδικασία, μια συνάντηση χωρίς υποκείμενο, η οποία όμως επιβάλλει στα υποκείμενα την τάξη που καθορίστηκε από την ίδια τη συνάντηση που έλαβε χώρα. Κατά συνέπεια, ο ίδιος ο κόσμος αποτελεί ένα τέτοιο προϊόν μιας συνάντησης. Από τη στιγμή που αυτή τελείται, εγκαθιδρύεται το βασίλειο του Λόγου, του Νοήματος, της Αναγκαιότητας και του Τελικού Σκοπού. Προ της τέλεσης του γεγονότος της συνάντησης υπάρχει μόνο η μη τέλεση του γεγονότος, ο «μη κόσμος», το κενό, το *τίποτα*. Ο Althusser συνοψίζει στα εξής τρία σημεία. Πρώτον, κάθε οντότητα αποτελεί προϊόν μιας συνάντησης σε παρακείμενο χρόνο. Δεύτερον, δεν υπάρχει συνάντηση παρά μόνο ανάμεσα σε σειρές όντων που συνιστούν αποτελέσματα διαφόρων σειρών αιτίων. Τρίτον, αφού κάθε συνάντηση είναι αποτέλεσμα άλλων συναντήσεων, όπου όλες εξ αυτών θα μπορούσαν να μην έχει συμβεί, είναι επίσης αδύνατο να προδιαγράψουμε τις επιπτώσεις και την οντότητα που θα προκύψει από αυτήν (Althusser 2018[1992], σ.64-65; Morfino 2008).

Για τον υλισμό της συνάντησης, η καθολική άρνηση της τελεολογίας, κάθε προσέγγισης περί τελικού σκοπού, είναι καθολική. Είτε αυτή αποτελεί τελεολογία ορθολογική, είτε ηθική, είτε πολιτική, είτε αισθητή, είτε είναι εν κόσμω, είτε εκτός αυτού. Κάτι τέτοιο, αναμφίβολα, επικαθορίζει και την αντίληψή μας για τον ρόλο της φιλοσοφίας. Παύει να αφορά τη διατύπωση του Λόγου και την περιγραφή της απαρχής των πραγμάτων, εγκαταλείπονται τα μεγάλα ερωτήματα που την καθόρισαν περί απαρχής και λόγου ύπαρξης του κόσμου, περί ρόλου και θέσης του ανθρώπου στον κόσμο κ.α. Η ίδια η φιλοσοφία μετασχηματίζεται σε μια θεωρία της ενδεχομενικότητας των γεγονότων και της συγκρότησης των πραγμάτων, σε μια θεωρία των γεγονότων, της υπαγωγής της αναγκαιότητας στην ενδεχομενικότητα. Δεν υπάρχει συγκροτητική, καταστατική αρχή απόφασης που δύνανται να «καθοδηγήσει» την ενδεχομενικότητα. Η συνάντηση μπορεί να μη λάβει χώρα, όπως επίσης μπορεί και να λάβει. Συνεπώς, αυτή η φιλοσοφία προσδιορίζεται από το παραπάνω δίπολο και μόνο από αυτό. Παράλληλα, κανείς και τίποτα δεν μπορεί να εγγυηθεί πως μια συνάντηση που έλαβε χώρα και η οποία διήρκεσε, θα συνεχίσει να υφίσταται, θα συνεχίσει να λαμβάνει χώρα στο άμεσο μέλλον. Η προσωρινότητα της συνάντησης είναι συγκροτητικό της χαρακτηριστικό και εφόσον αυτό ισχύει, τότε δεν υπάρχει κανενός είδους «για πάντα», κανενός είδους αιωνιότητα, κανενός είδους καθολικοί νόμοι συγκρότησης κρατών, κοινωνιών και «κόσμων». Εν προκειμένω, η φιλοσοφία μετατρέπεται σε μια φιλοσοφία του κενού, αυτού τού κενού που προϋπάρχει της δημιουργίας των «κόσμων». Δεν υπάρχει κάποια απαρχή ή κάποιο ξεκίνημα για αυτήν, ξεκινά από το μηδέν, από το *τίποτα*.

Ουσιαστικά ο Althusser επιδιώκει να αφήσει τον εαυτό του, αλλά κυρίως τη φιλοσοφία εν γένει, όσο το δυνατόν ελεύθερη στην αναζήτηση της αυτοδηλούμενης αλήθειας, παρουσιάζοντας τον υλιστή φιλόσοφο να παίρνει το τρένο εν κινήσει, ένα τρένο που κινείται αενάως χωρίς καθορισμένη εκκίνηση και χωρίς εκ των προτέρων καθορισμένο προορισμό, κάτι που για έναν ιδεαλιστή φιλόσοφο ουσιαστικά είναι αδιανόητο (Althusser, 2018[1992], σ.113). Για να μπορέσει να το πετύχει, για να μπορέσει η φιλοσοφία να εκκινήσει από το *τίποτα*, οφείλει να δημιουργήσει το δικό της συγκροτητικό φιλοσοφικό κενό για να αποκτήσει ύπαρξη απορρίπτοντας και αποδομώντας κάθε πρότερο φιλοσοφικό πρόβλημα.

Το γεγονός της συνάντησης από τη στιγμή που θα λάβει χώρα, προκαλεί μια σειρά από ταυτόχρονες ή επόμενες συναντήσεις, γιγαντιαίες καραμπόλες και αγκιστρώσεις ανάμεσα σε άπειρα άτομα, με συνέπεια τη συγκρότηση ενός ή πολλών δυνατών κόσμων. Αυτό το πλαίσιο συγκρότησης συνεπάγεται «τη μορφή της *τάξης* και τη μορφή των *όντων* που προκαλούνται από τη *δομή* της συνάντησης· από εκεί προκύπτει, αφ' ης στιγμής έχει γίνει η συνάντηση (όχι όμως πριν), το πρωτείο της δομής επί των στοιχείων της» (Althusser 2018[1992], σ.63). Παράλληλα με τη συγκρότηση της δομής λαμβάνουν χώρα οι συγγένειες και οι αγκιστρώσεις μεταξύ των στοιχείων που αποτελούν τα στοιχεία δεσίματος και ανθεκτικότητας της συνάντησης, τον τρόπο με τον οποίο η συνάντηση «παίρνει μορφή» και γεννιούνται νέες μορφές. Τα άτομα εκκινούν να αποτελούν διακριτά, προσδιορίσιμα όντα, έχοντας ποικίλες ιδιότητες σχετιζόμενες με τον εκάστοτε χώρο και χρόνο στον οποίο η συνάντηση λαμβάνει χώρα. Με αυτό τρόπο ξεκινά να διαφαίνεται μια πρωτόλεια δομή του «κόσμου» που προκύπτει από τη συνάντηση, εντός του οποίου αποδίδεται στα άτομα, ως στοιχεία του υπάρχοντος «κόσμου», ρόλος, θέση και νόημα. «Ως εκ τούτου, τα άτομα ως στοιχεία όχι μόνο δεν είναι η απαρχή του κόσμου αλλά συνιστούν απλώς τη δευτερεύουσα επίπτωση του προσδιορισμού και της έλευσής του» (Althusser, 2018[1992], σ.63). Με αυτό το τρόπο, ο Althusser επιδιώκει να περιγράψει το πρωτείο - αλλά σε καμία περίπτωση την κυριαρχία - του *τίποτα* επί της *μορφής*, του αστάθμητου υλισμού επί κάθε φορμαλισμού (Althusser, 2018[1992], σ.63).

Η προσέγγιση από τον Althusser του *κενού* και του *τίποτα* και κατ' επέκταση του ρόλου της φιλοσοφίας, αποτέλεσε επανειλημμένα σημείο παρερμηνείας του έργου του ως μια φιλοσοφία του συμβάντος, της αλλαγής ή –ακόμα χειρότερο– της ελευθερίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η προσέγγιση του Morfino (2008) ο οποίος υποστηρίζει πως ο Althusser χρησιμοποιεί αυτούς τους όρους, ουσιαστικά για ρητορικούς λόγους και μόνο για αυτούς. Ακριβώς επειδή εάν αυτή η ρητορική λειτουργία εκληφθεί ως θεωρητική, επιτρέπει τον μετασχηματισμό της θεωρίας της συνάντησης σε μια θεωρία του συμβάντος και της ελευθερίας, μια παρερμηνεία που δεν αποτυπώνει την βαθύτερη επιδίωξη του Althusser. Μια τέτοια ερμηνεία τείνει να οδηγήσει σε παραπλάνηση ακριβώς γιατί επιτρέπει μια στρεβλή κατανόηση των χαρακτηριστικών της

συνάντησης. Διαστρεβλώνει τους όρους ύπαρξης των α-τόμων προ της συνάντησης, με συνέπεια να μετασχηματίζεται και να παρερμηνεύεται και το ίδιο το γεγονός. Στην πραγματικότητα, το κενό και το τίποτα, όπως χρησιμοποιούνται από τον Althusser αφορούν την ενδεχομενικότητα, το αστάθμητο, αυτό που προτάσσεται της συνάντησης, ότι υπάρχει πριν από το γεγονός της συνάντησης. Αποτελεί μια συνθήκη μετεωρισμού, όπως την αποδίδει ο Φουρτούνης στη μετάφραση του άρθρου του Morfino (2008), ή μια αμφιρρεπή κατάσταση όπως την αποδίδει ο Μπέτζελος στη δική του μετάφραση του βιβλίου του Althusser (Althusser 2018[1992]).

Ο Althusser μας καλεί να αντιληφθούμε την αναγκαιότητα ως το γίνεσθαι αναγκαίο της συνάντησης των ενδεχομένων και όχι την ενδεχομενικότητα ως εξαίρεση της αναγκαιότητας. Με αυτή τη προϋπόθεση ανοίγεται μπροστά μας και ο κόσμος της ζωής αλλά και ο κόσμος της ιστορίας μέσω της συνένωσης στοιχείων μια τελεσθείσας συνάντησης προϊόν της οποίας δύναται να είναι ένα είδος, ένα άτομο, ένας λαός κ.α. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορία δεν μπορεί να είναι τίποτα πέραν της αέναης μόνιμης ακύρωσης τετελεσμένων γεγονότων από άλλα, επόμενα, προς τέλεση γεγονότα, χωρίς επ' ουδενί να υπάρχει πρότερη γνώση του χρόνου και του χώρου που θα τελεστεί αυτή η νέα συνάντηση που θα ακυρώσει το πρότερο τετελεσμένο γεγονός. «Απλώς θα έρθει μια μέρα που θα πρέπει να ξαναμοιραστούν τα χαρτιά και να ξαναριχτούν τα ζάρια στο τραπέζι» (Althusser 2018[1992], σ.41). Ο Althusser επιχειρεί να περιγράψει μια σύνθετη συνάρθρωση διαφορικών χρόνων που δεν εναρμονίζονται σε μια απλή ουσία (Althusser & Balibar 2003[1965]).

Όπως έχουμε ήδη δεχθεί, δεν υπάρχει νόμος που να άρχει μιας συνάντησης, μια κοινωνία ως προϊόν μιας συνάντησης αποτελεί έναν συγκυριακά σταθερό κόσμο όπου τα συμβάντα που λαμβάνουν χώρα εντός του ακολουθούν-υπόκεινται σε κανόνες, υπακούουν σε νόμους. Όμως μια επιλογή ολοκληρωτικής εστίασης σε αυτό, μας οδηγεί στην υποβάθμιση, στην απόκρυψη της ενδεχομενικότητας της συνάντησης αλλά και όχι μόνο αυτής. Μας οδηγεί στην ανάγνωση της ιστορίας με χαρακτηριστικά γραμμικότητας, αποκομμένης από τα αστάθμητα - μη προβλέψιμα στα πλαίσια της παραπάνω γραμμικότητας - γεγονότα που την καθόρισαν. Πόσο μάλλον αν προσπαθήσουμε να φανταστούμε τι θα μπορούσε να συμβεί από συναντήσεις που δεν έλαβαν χώρα ποτέ ή, ίσως, τι συνέβη ακριβώς επειδή δεν έλαβαν χώρα. Για τον Morfino (2008), κάτι τέτοιο περιγράφεται επαρκώς μέσω της προτεραιότητας της συνάντησης επί της μορφής. Υπό αυτή την έννοια, τα στοιχεία που «δένουν» μεταξύ τους δεν βρίσκονται εκεί χάριν της μορφής, αλλά το κάθε ένα έχει τη δική του ιστορία που προέκυψε από μια σειρά αλληλένδετων συναντήσεων που όμως κάλλιστα θα μπορούσαν να μην έχουν συμβεί. Σε αυτό το πλαίσιο, η θέση περί προτεραιότητας της συνάντησης επί της μορφής καθίσταται απολύτως συμβατή με εκείνη περί προτεραιότητας των σχέσεων επί των στοιχείων. Πιο συγκεκριμένα, ένα δίκτυο σχέσεων που προέκυψαν μέσω συναντήσεων σε μια δεδομένη χρονική περίοδο και συγκροτεί τη σταθερή όψη

ενός «κόσμου» δεν είναι τάξη και εγγύηση σταθερότητας, αλλά ένα σύνθετο δίκτυο συναντήσεων, η αποτυχία ή η πραγματοποίηση μιας εκ των οποίων μπορεί να σχεδιάσει εκ νέου το δίκτυο σε ένα άλλο πλαίσιο με διαφορετικά χαρακτηριστικά και πολυπλοκότητα.

Ουσιαστικά ο Althusser υποστηρίζει μια διχοτομική προσέγγιση μεταξύ δύο «επεισοδίων», με το πρώτο να υποδηλώνει τη στιγμή μιας ασυνέχειας και το δεύτερο τη διάρκεια μιας συνέχειας. Από τη μία, την πρωταρχική στιγμή που η οντότητα ως προϊόν μιας συνάντησης γεννάται και από την άλλη, τη «διάρκεια ζωής» της ως συγκροτημένη οντότητα (Φουρτούνης 2007b). Ουσιαστικά η πρώτη έρχεται να διαρρήξει τη δεύτερη ως η συνάντηση που υπερβαίνει την αναδραστική ικανότητα κάθε δομικού καθορισμού σε μια συνθήκη μη δομημένης πραγματικότητας. Συμβαίνει εκτός κάθε δομικής σχέσης, στο κενό και στο *τίποτα* και ακριβώς για αυτό, εκτός ιστορίας. Επίσης, ακριβώς σε αυτό τον μετεωρισμό του κενού οφείλεται και το γεγονός πως είναι αδύνατο να προδιαγραφούν το περίγραμμα και τα χαρακτηριστικά της οντότητας που θα προκύψει από αυτήν. Έτσι, η νέα οντότητα «συγκροτείται από ανεξάρτητα μεταξύ τους στοιχεία, που το καθένα είναι αποτέλεσμα μιας προσιδιάζουσας ιστορίας, δίχως να υπάρχει καμία οργανική ή τελεολογική σχέση ανάμεσα στις διάφορες αυτές ιστορίες» (Althusser 2018[1992], σ.89).

Η προτεραιότητα της σχέσης επί των στοιχείων δεν είναι κάτι που εμφανίζεται μόνο στο ύστερο έργο του Althusser. Στο κείμενό του «Αντίφαση και Επικαθορισμός» ο Althusser υποστηρίζει την μοναδικότητα και πρωτοτυπία της συγκυρίας, της κάθε περίπτωσης και του τρόπου που επανεισάγονται αντιφάσεις και καθορισμοί με συνέπεια να «είμαστε πάντα μέσα στην εξαίρεση» (Althusser, 1978 [1965], σ.104). Έτσι ο κανόνας της εξαίρεσης γίνεται «ο μόνος κανόνας», με τη γενικότητα του ειδικού να γίνεται η μόνη γενικότητα (Φουρτούνης 2002). Αντίστοιχα, η θέση περί προτεραιότητας της πάλης των τάξεων επί της ύπαρξης των τάξεων στο έργο του Althusser, *Η απάντηση στον John Lewis* (Althusser 1977[1973], σ.66) περιγράφει σε μια πρωτόλεια βάση την προτεραιότητα της σχέσης επί των στοιχείων. Σε κάθε περίπτωση όμως, αποτελεί μια οντολογική θέση αυστηρά και ολοκληρωτικά τοποθετημένη απέναντι σε κάθε εμπειρισμό που εκλαμβάνει τα πράγματα που εμφανίζονται ενώπιον ενός υποκειμένου ως αυθυπόστατη πραγματικότητα.

Βασισμένη στη προτεραιότητα της σχέσης επί των στοιχείων, η παρούσα μελέτη επιλέγει να εκκινήσει από το ύστερο έργο του Althusser με στόχο να καταδείξει τη σύνδεσή του με τη σύλληψη, στο πρότερο έργο του, της δομικής αιτιότητας της απύσας αιτίας ως απόρριψη της υπερβατικότητας της δομής. Στόχος είναι να αποδειχθεί ότι ένας υλισμός της συνάντησης, του αστάθμητου και της ενδεχομενικότητας δεν είναι απαραίτητο να προϋποθέτει την απόρριψη συλλήβδην της ύπαρξης δομών, νόμων, εννοιών και σχέσεων δύναμης και εξουσίας για να μπορέσει να προσεγγίσει σχέσεις, συνδέσεις, δρώντες και δίκτυα στα πλαίσια μιας ριζικά εμμενούς ενδεχομενικότητας. Κάτι τέτοιο περιορίζει το εύρος των σχέσεων που μπορούν να

ερμηνευτούν, ενώ παράλληλα δεν επιτρέπει μια ουσιαστική και ολόπλευρη μελέτη της ιστορίας των κοινωνικών σχηματισμών και των κοινωνικο-φυσικών αλληλεπιδράσεων από μια ιστορική σκοπιά.

4.2 Η απόρριψη της υπερβατικότητας της δομής

Επαναφέροντας τη διχοτομική προσέγγιση μεταξύ δύο «επεισοδίων», τη στιγμή μιας ασυνέχειας και τη διάρκεια μιας συνέχειας, είναι αναμφίβολα εξίσου σημαντικό να εστιάσουμε και στο δεύτερο. Ο Althusser, καθ' όσον διαρκεί αυτό θέτει το αστάθμητο κάτω από έναν δυνητικό δομικό έλεγχο ο οποίος ουσιαστικά «προστατεύει» τη συγκροτημένη οντότητα από αστάθμητες συναντήσεις και τις επιπτώσεις τους, επιδιώκοντας διαρκώς οι οντότητες που συναντά να καταστούν στοιχεία της. «Το αστάθμητο συσχετίζεται έτσι ουσιαστικά με την έκβαση μιας πάλης», μιας πάλης που σχηματικά μπορεί να χαρακτηριστεί μια πάλη που διεξάγεται μεταξύ της δομής και του αστάθμητου (Φουρτούνης, 2007b).

Η συγκροτημένη δομημένη οντότητα ως προϊόν μιας συνάντησης είναι ταυτοτικά συνδεδεμένη με μια έννοια ιστορίας ως «ενικής ιστορίας» (Althusser 1997, σ.8), που αφορά αποκλειστικά ενικότητες, δομημένα ενικά άτομα, αφού μόνο αυτά υπάρχουν. Υπάρχουν μόνον τέτοιες ενικές ιστορίες, αντιληπτές μέσω των συναντήσεων που σχηματίζουν και σχηματίζονται, μέσω των αλληλεπιδράσεων που τις συγκρότησαν, σε αντίθεση με μια ολική ή ολοποιητική ιστορία αλλά και με την εκτός ιστορίας στιγμή/γεγονός της συνάντησης, την αδυνατότητα ύπαρξης ιστορίας στο κενό, όπως αναλύθηκε παραπάνω. Συνεπώς, είναι εφικτό να μιλήσουμε για ιστορία μόνο μέσα από τη συγκρότηση και τη συνοχή με όρους δομής του ενικού ατόμου δηλαδή ως δραστικότητα ή προτεραιότητα της δομής επί των στοιχείων της (Althusser 2018[1992]). Με αυτό το τρόπο οδηγούμαστε να αντιληφθούμε τη άρρηκτη σύνδεση του ύστερου με το πρότερο έργο του, μια συνέχεια που μόλις γίνει κατανοητή θα οδηγήσει και τη παρούσα μελέτη πιο κοντά στα συμπεράσματα της.

Στα πλαίσια υπέρβασης των κλασικών φιλοσοφικών αντιλήψεων περί αιτιότητας και όλου, ο Althusser συλλαμβάνει μια άλλη μορφή αιτιότητας, τη δομική αιτιότητα της απύσχατης αιτίας, την οποία συσχετίζει με τη σπιννοζική εμμενή αντίληψη περί αιτιότητας στην οντολογική ταύτιση Θεού, Φύσης και στη σύλληψη του Θεού ως εμμενούς αιτίας όλων των πραγμάτων. Το πρόβλημα, δηλαδή, της σχέσης μεταξύ της δομής και των αποτελεσμάτων της ή το πρόβλημα της δομικής αιτιότητας, προσεγγίζοντας τη σχέση της δομής με τη πραγματικότητα, τη διαδικασία διά της οποίας η δομή καθίσταται συγκεκριμένη και «ενεργεία». Συνέπεια αυτού στη μαρξιστική σκέψη

του Althusser είναι η θεωρητική αποδόμηση, η μη ύπαρξη στη πράξη, του καθορισμού σε τελευταία ανάλυση του πολιτικού και του ιδεολογικού από το οικονομικό.

Το σημείο αυτό χρειάζεται μεγάλη προσοχή, για να μην ξαναπέσουμε έστω και στο ελάχιστο, και από απροσεξία, στη στρεβλή κλασική αντίληψη για το οικονομικό αντικείμενο, για να μην πούμε ότι η μαρξιστική αντίληψη του οικονομικού αντικειμένου, στο έργο του Μαρξ, καθορίζεται εκ των έξω, από μια μη οικονομική δομή. Η δομή δεν είναι μια ουσία εξωτερική προς τα οικονομικά φαινόμενα που θα μπορούσε να μεταβάλλει την όψη, τις μορφές και τις σχέσεις τους, επιδρώντας πάνω τους ως απούσα αιτία, απούσα ακριβώς επειδή είναι δήθεν εξωτερική προς αυτά. Η απουσία της αιτίας στη «μετωνυμική αιτιότητα» της δομής επί των αποτελεσμάτων της δεν είναι απόρροια της εξωτερικότητας της δομής σε σχέση με τα οικονομικά φαινόμενα. Είναι, αντίθετα, η ίδια η μορφή της εσωτερικότητας της δομής, ως δομής, στα αποτελέσματά της. Άρα αυτό σημαίνει ότι τα αποτελέσματα δεν είναι εξωτερικά προς τη δομή, δεν είναι ένα προϋπάρχον αντικείμενο ή στοιχείο, ένας προϋπάρχων χώρος στον οποίο η δομή θα αποτύπωνε το σημάδι της: σημαίνει, αντίθετα, ότι η δομή ενυπάρχει στα αποτελέσματά της, είναι η αιτία που ενυπάρχει στα αιτιατά αποτελέσματά της με τη σπινοζική σημασία του όρου, ότι ολόκληρη η ύπαρξη της δομής συνίσταται στα αποτελέσματά της, με δυο λόγια ότι η δομή, που δεν είναι παρά ένας ειδικός συνδυασμός των στοιχείων της, δεν είναι τίποτε έξω από τα αποτελέσματά της (Althusser & Balibar 2003[1965], σ.440-441).

Η δομική αιτιότητα συνιστά εμμενή αιτιότητα ακριβώς επειδή «η δομή δεν είναι τίποτα έξω από τα αποτελέσματά της», συγκροτείται από αυτά ενώ τα αποτελέσματά της συγκροτούν το σύνολο των στοιχείων της. Ταυτόχρονα δεν υπάρχει κανένα πραγματικό αποτέλεσμα της δομής που να μην συνιστά δομή. Κατά συνέπεια, τα στοιχεία της δομής ταυτίζονται με τα στοιχεία του πραγματικού όλου το οποίο τα διέπει (Φουρτούνης 2007a). Η δομή δεν αποτελεί ένα παγιωμένο και συμπαγές σύστημα σχέσεων ανεξάρτητα από τις ενεργοποιήσεις του. «Ως εμμενής αιτία, η δομή υπάρχει μόνο στις ενεργοποιήσεις της και δια των ενεργοποιήσεών της» (Φουρτούνης 2007a).

Αυτή η αλτουσεριανή θεωρητική καινοτομία αποτελεί μια τομή με την ουσιοκρατία αλλά και με τον προ Althusser «ορθόδοξο» δομισμό. Αυτή τη σχέση αμοιβαίας εσωτερικότητας, την αναδραστική αποτελεσματικότητα των αποτελεσμάτων της δομής επί της ίδιας της δομής, τον καθορισμό σε τελευταία ανάλυση της εκάστοτε κοινωνικής πραγματικότητας από τη δομή της και την αείποτε ανάδραση της δεύτερης από την πρώτη, περιγράφει ο Althusser με την έννοια του επικαθορισμού. Αυτή η σχέση επικαθορισμού και εν τέλει η δομική αιτιότητα γίνεται περαιτέρω κατανοητή μόλις αντιληφθούμε τα αποτελέσματα ως συγκροτούντα των αιτίων τους, ως προϋποθέσεις των αιτίων τους. Η ίδια η πάλη της δομής με το αστάθμητο η οποία αναφέρθηκε παραπάνω είναι αυτή που μας κάνει να αντιληφθούμε τη δομή ως το αποτέλεσμα της ιστορίας της, μιας ιστορίας που την συγκροτεί, την ενεργοποιεί και τη μετασχηματίζει (Φουρτούνης

2007b). Σε αυτό το πλαίσιο, ο Althusser θα κάνει λόγο για το (δομικώς διεπόμενο) ιστορικό γεγονός ως αιτία μετασχηματισμών στις υπάρχουσες δομικές σχέσεις (Althusser & Balibal 2003[1965], σ.318). Υπό ακριβώς αυτό το πρίσμα είναι αδύνατο να αντιληφθούμε τη δομή ως μια αυθύπαρκτη οντότητα, είναι πάντοτε το αποτέλεσμα της ιστορίας της, της διαρκούς διαδικασίας ενεργοποίησης και τροποποίησής της, των συναντήσεων των στοιχείων με άλλα στοιχεία, που είτε θα λάβουν χώρα είτε όχι.

Υπό το πρίσμα όσων αναλύθηκαν σε αυτό και στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, μπορούμε να πούμε πως η δομή αποτελεί το προϊόν μιας συνάντησης η οποία διαρκεί αλλά δεν ενέχει επ' ουδενί κανένα στοιχείο υπερβατικότητας, δεν μπορεί να εξασφαλιστεί με κανέναν απολύτως τρόπο η «διάρκεια ζωής» της, όμως όσο διαρκεί επιβάλλει στα στοιχεία της την ενότητα και τα συγκροτητικά χαρακτηριστικά της. Αυτήν ακριβώς την εγγενή ιστορικότητα και ενδεχομενικότητα της δομής αδυνατούν να συλλάβουν μια σειρά κριτικοί του Althusser, όπως και οι θεωρητικοί της ANT, συμπεριλαμβανομένου του Latour. Ο επιφανειακός τρόπος με τον οποίο οι θεωρητικοί της ANT κριτάρουν την μαρξιστική σκέψη, όπως έχει ήδη περιγραφεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, τους οδηγεί σε μια ελλιπή αντίληψη της θεωρίας του Althusser για τον υλισμό της συνάντησης εν γένει αλλά και πιο συγκεκριμένα για τη διαφορά και τη συμπληρωματικότητα των δύο «επεισοδίων» που αναλύθηκαν στη αρχή του παρόντος υποκεφαλαίου.

5. Κοινωνία, φύση, τεχνολογία

5.1 Η σχέση κοινωνίας/φύσης

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να προσεγγίσουμε τα πεδία στα οποία το έργο του Latour και η ANT, έπαιξαν και συνεχίζουν να παίζουν έναν σημαντικό ρόλο. Η υπέρβαση του δυϊσμού κοινωνίας/φύσης αποτελεί ένα εκ των θεμελίων του έργου του Latour. Όπως ο Hornborg τονίζει, αντίστοιχες θέσεις, εάν είχαν εκφραστεί την εποχή που έγραψε ο Marx, ίσως η προσέγγιση από πλευράς του, του διαχωρισμού κοινωνίας/φύσης αλλά και της δυνατότητας δράσης των αντικείμενων/μηχανών ως δρώντων οργανισμών να ήταν διαφορετική. (Hornborg 2014, σ.126). Η κυρία κριτική των υποστηρικτών της ANT ενάντια στο δυϊστικό σύστημα κοινωνίας/φύσης υποστηρίζει πως είναι οντολογικά ελλιπής. Συγκεκριμένα, οι δύο διαφορετικές σφαίρες πραγματικότητας οδηγούν σε μια αντίληψη περί οντοτήτων ως είτε κοινωνικές είτε φυσικές πριν από την αλληλεπίδρασή μεταξύ τους. Απέναντι σε αυτό, ο Latour υποστηρίζει μια οντολογία στην οποία αναγνωρίζουμε τα «υβρίδια» (hybrids) ή τα «οιονεί αντικείμενα» (quasi objects) που κατακλύζουν τον κόσμο που κατοικούμε. Αυτή η οντολογία όχι απολύτως φυσικών αλλά και όχι απολύτως κοινωνικών οντοτήτων απορρίπτει τις καθαρές δυαδικές προσεγγίσεις οι οποίες αυθαίρετα κατηγοριοποιούν έναν ακατάστατο και ετερογενή κόσμο (Latour 1993). Η ANT υποστηρίζει μια σχεσιακή σκέψη με όρους συνθέσεων και συσχετισμών και όχι διαχωρισμών, υποστηρίζει ότι οι οντότητες (συμπεριλαμβανομένων των ανθρώπων) μπορούν να οριστούν μόνο σε σχέση με άλλες. Όπως το θέτει ο Roberts (1995, σ.673), σε έναν κόσμο όπου το συκώτι χοίρου εμφυτεύεται στους ανθρώπους και το πλαστικό μπορεί σύντομα να αναπτυχθεί στα δέντρα, «τέτοια υβρίδια είναι πανταχού παρόντα παρά σπάνια – όπως η σύγχρονη κοσμοθεωρία...θα μας έκανε να πιστέψουμε». Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η έννοια του δικτύου, βασισμένη στο έργο του Latour αλλά και άλλων θεωρητικών, οδηγεί σε αλυσίδες σύνδεσης μεταξύ υποτιθέμενων «κοινωνικών» και «φυσικών» οντοτήτων. Ο Latour μέσω της επαναπροσέγγισης και ανάδειξης των κοινωνικο-φυσικών ερεθισμάτων, δρώντων και δράσεων που έχουν αποκρυφθεί από τη δυαδική προσέγγιση επιδιώκει να περιγράψει έναν κόσμο πολύ πιο πλούσιο από ό,τι μπορεί να επιτρέψει η διχοτόμηση κοινωνίας/φύσης. Τα δίκτυα που τον συγκροτούν είναι πολλαπλά και ετερογενή, περιλαμβάνουν μια μοναδική σύνδεση ανθρώπων, μηχανών, ζώων και άλλων οντοτήτων, σε σχέσεις που ποικίλλουν ως προς τη σταθερότητα, τον χώρο και τον χρόνο.

Συμπληρωματικά στον Latour, ορισμένοι μελετητές που σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως πολέμιοι της λατουριανής θεωρίας, προσπαθούν να μελετήσουν τις διαδικασίες και τους κινδύνους της επιστήμης και της τεχνολογίας βασιζόμενοι σε συστατικές έννοιες της πολιτικής οικονομίας σε φαινομενικά διαφορετικούς τομείς, όπως η κλιματική αλλαγή

(Bohm & Spoelstra 2012; Jankovic & Bowman 2014), τα φυτοφάρμακα (Kleinman & Suryanarayanan 2013) και τα φαρμακευτικά προϊόντα (Davis & Abraham 2010). Παράλληλα, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως σημερινοί μαρξιστές συγγραφείς, συμβουλεύονται τον Latour προκειμένου να ανακαλύψουν ότι ακόμη και μη ανθρώπινες οντότητες κατέχουν δυνατότητα δράσης (Hornborg 2014, σ.128). Για τους μαρξιστές, η πρόσφατη συγκυρία κλιματικών μεταβολών και περιβαλλοντικών καταστροφών ανέδειξε την ανάγκη θεωρητικής επαναπροσέγγισης της σχέσης ανθρώπου/φύσης, χωρίς επ' ουδενί να αναιρείται η σημασία της πολιτικής οικονομίας. Κάποια από τα άρθρα που αναλύθηκαν στο κεφάλαιο 3 τις παρούσας μελέτης, καταδεικνύουν το παραπάνω, είτε ως μελέτες περίπτωσης, είτε ως θεωρητικές επαναπροσεγγίσεις και συμβολές. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, κατά κύριο λόγο, κοινά μονοπάτια με τη λατουριανή θεωρία έχουν ανοιχθεί από ερευνητές σε διαφορετικά αλλά συγκοινωνούντα πεδία, όπως οι κριτικές περιβαλλοντικές σπουδές, ο οικολογικός μαρξισμός και η μαρξιστική γεωγραφία (Castree 2002; Gareau 2005; Perkins 2007; Silva 2013). Ο Harvey δίνει τη δική του εξήγηση στο κεφάλαιο του για τη διαλεκτική στο *Justice, Nature and the Geography of Difference* (1996). Για αυτόν, κατηγορίες όπως «κοινωνικοί» και «φυσικοί», «τοπικοί» και «παγκόσμιοι» υπονοούν ήδη υπάρχοντες τομείς της πραγματικότητας που σχετίζονται εξωτερικά. Με βάση αυτό, ο ίδιος (1996, σ.49) επιμένει «ότι στοιχεία, πράγματα, δομές και συστήματα δεν υπάρχουν έξω ή πριν από τις διαδικασίες, τις ροές και τις σχέσεις που τα δημιουργούν, τα συντηρούν ή τα υπονομεύουν», κάνοντας εμφανή την προσέγγιση με τη λατουριανή θεωρία. Εδώ, λοιπόν, το κοινωνικό και το φυσικό, το τοπικό και το παγκόσμιο συνδέονται εσωτερικά, μέσα σε διαδικασίες που υπερβαίνουν οντολογικούς διαχωρισμούς.

Σε αυτό το πλαίσιο έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον προσεγγίσεις που αντιλαμβάνονται το «κεφάλαιο» όχι ως μια αυτοσυντηρούμενη διαδικασία, αλλά ως ένα δίκτυο που είναι ισχυρότερο σε ορισμένα μέρη από ό,τι σε άλλα και το οποίο πρέπει να δρα συνεχώς για να παραμένει συνεπές στο χρόνο και στο χώρο. Με άλλα λόγια, τον καπιταλισμό συγκροτούν εκατοντάδες χιλιάδες δίκτυα που αναμειγνύουν διαφορετικούς ανθρώπους, εμπορεύματα, μηχανές και τεχνουργήματα με συχνά μοναδικούς τρόπους, αλλά, το κυριότερο, προς τους ίδιους σκοπούς (Castree 2002). Όπως εύστοχα το θέτει ο Murdoch (1998, σ.363), «παρά την ετερογένεια των συγκεντρωμένων οντοτήτων, λειτουργούν από κοινού». Οι εκφραστές ενός σχεσιακού μαρξισμού, όρος εμπνευσμένος από τη σχεσιακή ανάγνωση του Marx που προτάθηκε από τον Bertell Ollman (1971, 1993) και υιοθετήθηκε από τους Swynedouw (1999), Castree (2002), Gareau (2005) κ.α., αποτελούν μελετητές που επιδιώκουν να λειτουργήσουν σε μια κατάσταση ισορροπίας μεταξύ των ρευμάτων που συζητούνται. Θεωρούν τα κοινωνικά και φυσικά φαινόμενα και διεργασίες ως σχέσεις, μια προσέγγιση που δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τις θεμελιακές παραδοχές της ANT. Ωστόσο, επιμένουν στη τάση του κεφαλαίου και των παραγωγικών σχέσεων να επηρεάζουν τις συγκεκριμένες σχέσεις και δίκτυα, κάτι το οποίο αποτελεί κόκκινο πανί για μια πολλούς μελετητές

της ANT. Από τη σκοπιά τους, λοιπόν, οι μαρξιστικές έννοιες, οι έννοιες της πολιτικής οικονομίας, είναι απαραίτητες σε κάθε προσπάθεια ανάλυσης της σχέσης ανθρώπου/φύσης στις μέρες μας. Η προσέγγιση της συγκεκριμένης σχέσης ξέχωρα από τις διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου και τις παραγωγικές σχέσεις όσο και η προσέγγισή της μόνο μέσω των τελευταίων, οδηγούν στο να χάνονται ουσιαστικές πτυχές μιας πολύπλευρης και αποτελεσματικής για τις σύγχρονες προκλήσεις ανάλυσής της. Σε κοινή κατεύθυνση με τα παραπάνω, είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τη πληρότητα της μελέτης να γίνει αναφορά, χωρίς δυστυχώς να υπάρχει η δυνατότητα περαιτέρω επέκτασης, σε επεξεργασίες φεμινιστικού ενδιαφέροντος όπως αυτές τις Haraway που ναι μεν σημειώνει τα σχεσιακά χαρακτηριστικά των δρώντων οργανισμών, αλλά παράλληλα επισημαίνει τις «γενικεύσεις» που «εκφράζουν και βασίζονται στις υλικές κοινωνικές διαδικασίες παραγωγής και αναπαραγωγής της ανθρώπινης ζωής», παράγονται από και μέσω αφαιρέσεων από το «μαύρο κουτί» της ηγεμονικής πατριαρχίας, την αντι-gay ιδεολογίας, της καπιταλιστικής λογικής της επιτάχυνσης της παραγωγής και της μείωσης του κόστους κλπ. (Haraway 1999).

5.2 Τεχνολογία και τεχνουργήματα ως δρώντες οργανισμοί

Για πολλούς, οι δυσκολίες στη συσχέτιση ανθρώπων και υλικών αντικειμένων αλλά και στην κατανόηση κοινωνικών και πολιτικών πτυχών της τεχνολογίας πηγάζουν από το κυρίαρχο καρτεσιανό παράδειγμα που διακρίνει τα «υλικά» (εκτατά) από τα σκεπτόμενα πράγματα (π.χ., σώματα, ψυχές, κλπ). Η σύγχρονη κυρίαρχη σκέψη αντιλαμβάνεται τα τεχνολογικά αντικείμενα ως εξελισσόμενα με βάση τις εγγενείς ιδιότητες τους, οι οποίες προέρχονται από την ανθρώπινη εφευρετικότητα και τείνουν να προοδεύουν με την πάροδο του χρόνου. Στην υπέρβαση της κυρίαρχης αυτής αντίληψης, πρωταγωνιστικό ρόλο έχει το έργο του Latour, το οποίο όμως έχει δεχθεί και σειρά κριτικών περί υποβάθμισης και αδιαφορίας για τον χαρακτήρα των τεχνολογικών συστημάτων ως κοινωνικές στρατηγικές εκμετάλλευσης, το οποίο έμμεσα οδηγεί σε υποεκτίμηση των παγκόσμιων ανισοτήτων.

Ο Latour τονίζει πως εάν θέλουμε να κατανοήσουμε τις διαδικασίες στις οποίες βασίζεται για να αναδυθεί ο κοινωνικοτεχνικός κόσμος, δεν θα πρέπει να περιοριστούμε σε μια συγκεκριμένη οπτική (οικονομική, πολιτική, κοινωνική) αλλά να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε πώς όλα αυτά τα στοιχεία συνδυάζονται και συμβάλουν στη συγκρότησή του. «Στις προσπάθειες εξήγησης των τεχνολογικών μετασχηματισμών το κοινωνικό δεν θα έπρεπε να είναι προνομιούχο. Δεν θα έπρεπε, δηλαδή, να φαίνεται ότι βρίσκεται στο παρασκήνιο, πως ασκεί ιδιαίτερη επιρροή στην ανάπτυξη του συστήματος που δομείται» (Law 1987, σ. 113). Κατά συνέπεια, η ANT, εισάγοντας

αυτές τις οπτικές, διαφοροποιείται από κλάδους όπως εκείνος της Social Construction of Technology (SCOT) (Pinch & Bijker 1984), που αναζητά σχετικά σταθερές κοινωνικές ομάδες για να εξηγήσει τις έννοιες που αποδίδονται σε τεχνουργήματα (Cressman 2009). Η ANT διακρίνεται επίσης από άλλες κοινωνικοτεχνικές προσεγγίσεις ακριβώς επειδή θεωρεί ως ισότιμους φορείς εντός του ίδιου δικτύου, τόσο ανθρώπινα όσο και μη ανθρώπινα στοιχεία. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να χρησιμοποιούμε το ίδιο αναλυτικό και περιγραφικό πλαίσιο όταν αντιμετωπίζουμε έναν άνθρωπο, ένα κείμενο ή μια μηχανή. «Μπορεί κυριολεκτικά να είναι οτιδήποτε υπό τον όρο ότι του χορηγείται η πηγή δράσης» (Latour 1996, σ.373). Για τον Latour, στόχος είναι η αναζήτηση μιας συμμετρικής περιγραφής του κοινωνικού και του μη κοινωνικού περιγράφοντας τον τρόπο και τα μέσα που οδήγησαν στην τεχνολογία του σήμερα. Με την έννοια της «ανάθεσης» (*delegation*) επιδιώκει να περιγράψει την αμοιβαία σχέση μεταξύ του κοινωνικού και του τεχνικού. Σε κάθε περίπτωση στην οποία χρησιμοποιείται η τεχνολογία, αυτό συμβαίνει για την ανάθεση μιας μεγαλύτερης προσπάθειας σε μια μικρότερη. Αυτή η διαδικασία ανάθεσης αφορά μια επαναλαμβανόμενη κυκλική διαδικασία στην οποία εμείς αναθέτουμε στην τεχνολογία το έργο ενός ή πολλών ανθρώπων και με τη σειρά τους, οι τεχνολογίες αναθέτουν συμπεριφορές στο κοινωνικό επίπεδο. Απορρίπτοντας την ιδεαλιστική έννοια της ελεύθερης επιλογής, ο Latour υποστηρίζει πως οι ενέργειές μας οροθετούνται από τεχνολογίες που αναθέτουν την ουσία και τον τρόπο που δυνάμεθα να πράξουμε σε ένα κοινωνικοτεχνικό δίκτυο. Η ανάθεση, λοιπόν, είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση μετασχηματισμού κατά την οποία το κοινωνικό και το τεχνικό συμπαράγονται – η ανάγνωση του κοινωνικού από το τεχνικό είναι παρόμοια με την ανάγνωση του τεχνικού από το κοινωνικό (Latour 1991).

Τα θεμέλια αυτής της σκέψης μπορούν να αναζητηθούν σε μια σειρά θεωρητικούς. Αρχικά, στο έργο του Bachelard, ενός φιλοσόφου που αναμφισβήτητα επηρέασε και τον Althusser, ο οποίος υποστήριζε πως τα όργανα που χρησιμοποιούνται από τους επιστήμονες είναι πραγματοποίηση των νόμων/υποθέσεων, παραμένουν εντός ενός αυστηρά οριοθετημένου εννοιολογικού πλαισίου (Bachelard 1984, σ.13). Επιπρόσθετα, η θέση που εκφράζει ο Althusser περί της αυτοεξέλιξης και αυτεπιβεβαίωσης της επιστήμης, καταδεικνύει, εκτός των άλλων, τον μη παθητικό ρόλο των οργάνων-τεχνολογιών-τεχνουργημάτων ως υποκειμένων που δρουν και επηρεάζουν (Althusser 1983[1972]). Αντίστοιχα, το έργο του Foucault είναι εξαιρετικά σημαντικό και γενικότερα για το πεδίο που αναλύεται αλλά και συγκεκριμένα για το έργο του Latour. Για τον Foucault, τα μέσα και οι σκοποί των τεχνολογιών αλληλοκαλύπτονται. Τα τεχνουργήματα έχουν σχεδιαστεί για να επιτρέπουν και να εκτελούν προκαθορισμένες ενέργειες. Δηλαδή, υπάρχει μια ηθική στα τεχνουργήματα με συνέπεια να επηρεάζουν καθοριστικούς μετασχηματισμούς. Ο Foucault (2007, σ.149) γράφει ότι «η αρχιτεκτονική του νοσοκομείου πρέπει να είναι ο παράγοντας και το όργανο της θεραπείας». Η φυλακή γίνεται αντιληπτή «ως όργανο και φορέας εξουσίας» (Foucault 1995, σ.30). Οι φύλακες δεν χρειάζεται να ασκήσουν βία, «αυτό διασφαλίζεται από την υλικότητα των

πραγμάτων» (Foucault 1995, σ.239). Εν τέλει, μέσω των τεχνολογιών και των τεχνικών που τις συνοδεύουν, κατανοούμε και μεταμορφώνουμε τον εαυτό μας και τους άλλους. Κατά συνέπεια, κατέχουν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση του υποκειμένου, της κοινωνίας και των κοινωνικών σχέσεων.

6. Συναντώντας τον Marx σε σύγχρονα μονοπάτια

Ο Althusser δεν περιορίζεται σε μια εκτενή στοιχειοθέτηση του υλισμού της συνάντησης αλλά υποστηρίζει πως μια παράδοση που αναζητούσε το υλιστικό της βάθρο σε μια φιλοσοφία της συνάντησης, εξακολουθούσε να υπάρχει από τον Επίκουρο μέχρι τον Μαρξ. Ο Althusser μας θυμίζει, εμπνεόμενος από το Marx, πως ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εκκίνησε από τη «συνάντηση» ανάμεσα στον «άνθρωπο των σκούδων» και το προλετάριο που στερείται τα πάντα πέραν της εργασιακής του δύναμης. Αυτή η συνάντηση, στη βάση της εγγενούς ενδεχομενικότητας της, έτυχε να λάβει χώρα αλλά και να διαρκέσει, να σταθεροποιηθεί (Althusser 2018[1992], σ.70). Με λίγα λόγια, μέσω αυτής της σταθερότητας και της συνεπαγόμενης αναγκαιότητας, συγκροτήθηκαν οι νόμοι διατήρησης και ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Αντίστοιχα, ο Althusser επιδιώκοντας να προσεγγίσει την έννοια του τρόπου παραγωγής, τονίζει πως ουσιαστικά αποτελεί έναν ιδιαίτερο «συνδυασμό» μεταξύ στοιχείων όπως η χρηματική συσσώρευση, η συσσώρευση των τεχνικών μέσων παραγωγής, της φύσης και των προλεταρίων, οι οποίοι στερούνται οποιοδήποτε μέσο παραγωγής. Το σημαντικό όμως είναι πως αυτά τα στοιχεία δεν υπάρχουν εντός ιστορίας με σκοπό να δημιουργήσουν έναν τρόπο παραγωγής. Αντίθετα, θα μπορούσαν να μην είχαν συνδυαστεί ποτέ με αυτόν τον τρόπο, κάτι που μόλις γίνει αντιληπτό μας αποκόπτει ολοκληρωτικά από κάθε τελεολογική προσέγγιση, συμπεριλαμβανομένης αυτής των Marx και Engels οι οποίοι αντιλαμβάνονταν το προλεταριάτο ως το προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας, της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, του καπιταλισμού. Με αυτό τον τρόπο, υιοθετούν μια λογική τετελεσμένου γεγονότος αναφορικά με την διευρυμένη αναπαραγωγή του προλεταριάτου. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Marx και Engels περιθωριοποιούν τον αστάθμητο χαρακτήρα της συνάντησης και του «δεσίματός» της και στοχάζονται μόνο στα πλαίσια του «δεσίματος» ως τετελεσμένο γεγονός άρα και του προδιαγεγραμμένου χαρακτήρα του. Μια λογική που την υιοθέτησε και η πλειοψηφία των μαρξιστών, στοχάζόμενοι συγχέοντας την διευρυμένη καπιταλιστική αναπαραγωγή του προλεταριάτου με την παραγωγή του. Αυτό που εν τέλει ισχυρίζεται ο Althusser είναι ότι, με βάση αυτή τη προσέγγιση, «όλα έχουν συντελεστεί εκ των προτέρων, αφού η δομή προηγείται των στοιχείων της και τα αναπαράγει ώστε να αναπαράγεται η δομή» (Althusser 2018[1992], σ.74). Όμως, είναι εξαιρετικά σημαντικό να γίνει αντιληπτό πως η συγκεκριμένη κριτική από τον Althusser δεν γίνεται με σκοπό μια επιφανειακή αποδόμηση του έργου του Μαρξ αλλά για τον αντίθετο ακριβώς λόγο, για τη στοιχειοθέτησή του ως επιστήμη, ως την επιστήμη της κίνησης των κοινωνικών σχηματισμών.

Σε αυτό το πλαίσιο της παραγωγικής κριτικής στο έργο του Μαρξ, όχι για την απόρριψή του αλλά για να επιτευχθεί μια αποτελεσματική προσαρμογή στις σύγχρονες ανάγκες, πολλοί στοχαστές, όπως ο J.B. Foster (1999), έχουν υπογραμμίσει τη σχέση μεταξύ της ανθρώπινης δραστηριότητας και των φυσικών διεργασιών ως ύψιστης σημασίας στο έργο του Μαρξ. Επιπρόσθετα, μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και χρήσιμη προσπάθεια είναι αυτή της Judith Butler, σε ένα άρθρο που ουσιαστικά απαντά στον Latour (2004), ο οποίος υιοθετεί τη κριτική περί ανθρωποκεντρισμού και μιας προμηθεϊκού τύπου αδιαφορίας του Μαρξ για τη φύση (Soper 1991). Η Butler εκκινεί από τη περίφημη αλλά και ιδιαιτέρως αινιγματική φράση του Μαρξ περί της φύσεως ως το ανόργανο σώμα του ανθρώπου (Butler 2019). Σε αυτή τη φράση ο Μαρξ συμπυκνώνει μια συγκεκριμένη διάκριση μεταξύ οργανικού και ανόργανου που προέρχεται εν μέρει από τη φιλοσοφία της φύσης του Hegel. Ο Μαρξ εξηγεί αρχικά αυτή τη φράση με τον εξής τρόπο: «ο άνθρωπος ζει από τη [ή επί της] φύση και αυτό σημαίνει ότι η φύση είναι το σώμα του, με το οποίο πρέπει να βρίσκεται σε μια συνεχή [εξελισσόμενη] αλληλεπίδραση για να μην πεθάνει» (Marx 1978, σ.75). Κατά συνέπεια, το ανθρώπινο ον δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις διαδικασίες της ζωής από τις οποίες εξαρτάται. Με άλλα λόγια, ένα ζωντανό σώμα μπορεί να υπάρξει μόνο εάν υπάρχει μια συνεχής ανταλλαγή με τη φύση, έτσι ώστε οι συνθήκες ύπαρξης να ταυτίζονται με τη συνέχιση της ζωής. Η συνέχιση της ανταλλαγής είναι η συνέχιση της ίδιας της ανθρώπινης ζωής, επομένως δεν υπάρχει ζωή χωρίς ανταλλαγή, και κανένας τρόπος εννοιολόγησης της ζωής έξω από το πλαίσιο αυτής της ανταλλαγής. Κανένα ανθρώπινο σώμα δεν μπορεί να ζήσει χωρίς το σώμα της φύσης (Butler 2019). Ο Μαρξ μας ζητά να φανταστούμε αυτή την ενότητα την ίδια στιγμή που έχει επιβεβαιώσει την ανθρώπινη εξάρτησή από ένα φυσικό κόσμο που δουλεύεται με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελεί ένα μέσο ζωής και μόνο με τέτοιο τρόπο που να υποστηρίζεται η συνέχιση, η επιμονή, της ζωής κάθε είδους όντος. Για τον Μαρξ, η οργανική φύση είναι ζωντανή, ενώ η ανόργανη φύση παραμένει άψυχη ή αποζωογονημένη, δηλαδή, για παράδειγμα, ένα δέντρο νοείται ως οργανικό μέχρι να μετατραπεί σε χρησιμοποιήσιμο ξύλο και έτσι να γίνει ανόργανο. Διατηρεί τον υλικό του χαρακτήρα, αλλά η ζωή του προέρχεται πλέον από την ανθρώπινη δραστηριότητα που το επεξεργάζεται ώστε να χρησιμοποιηθεί. Καθώς δουλεύεται και υφίσταται επεξεργασία, το αντικείμενο γίνεται ανόργανο και άψυχο, αλλά αποκτά επίσης μια έμψυχη ποιότητα ως συνέπεια αυτής της μορφής εργασίας. Ενώ παράλληλα είναι σημαντικό να τονιστεί πως φύση μπορεί να σημαίνει το φυσικό (physical), αλλά επίσης σημαίνει και τις σχέσεις των πλασμάτων μεταξύ τους ή με τη ζωή και τις διαδικασίες της. Η φύση συνδέεται με τις έννοιες της υλικότητας, με τη ζωή και το καθετί ζωντανό, καθώς και με τα μέσα για τη ζωή. Όπως εύστοχα υπογραμμίζει η Butler «Ας είμαστε ξεκάθαροι: δεν υπάρχει ζωή χωρίς τη Φύση» (Butler 2019).

Για τον Μαρξ, η φύση είναι η κύρια αξία χρήσης, ενώ είναι ενεργή και ως δύναμη και ως σχέση παραγωγής. Η εκμετάλλευση και ο μετασχηματισμός της είναι ταυτοτικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, όπως και ο διαχωρισμός των εργατών από τα τεχνικά και

φυσικά μέσα παραγωγής. Η εννοιολόγηση της διαλεκτικής σχέσης του ανθρώπου με τη φύση από τον Marx στο *Κεφάλαιο* (Marx 1987[1867]) και η μεταγενέστερη κριτική του στο έργο του *Το πρόγραμμα της Γκότα* (Marx 2010[1891]), υπογραμμίζουν το ρόλο που παίζει η φύση στο έργο του Marx ως η πρωταρχική πηγή όλων των οργάνων και υποκειμένων εργασίας. Στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η κάλυψη των αναγκών διαβίωσης των ανθρώπων δεν είναι απλώς η προϋπόθεση για την πραγματοποίηση της εργασίας αλλά το αντικείμενο της, χωρίς ποτέ να μπορεί να υπάρξει ούτε ένα καθορισμένο πρότυπο διαβίωσης ούτε ένα συμφωνημένο σύνολο απαιτήσεων, ούτε εν τέλει ένα καθορισμένο επίπεδο εκμετάλλευσης της φύσης για ανθρώπινη χρήση, κατανάλωση και παραγωγή κέρδους (Butler 2019). Η συγκεκριμένη αναφορά γίνεται εδώ για να καταδείξει πως είναι λανθασμένο και εξαιρετικά περιοριστικό να μην λαμβάνεται υπόψη η εργασία στη σχέση της φύσης με τον άνθρωπο που λειτουργεί εντός καπιταλιστικής κοινωνίας, ακριβώς γιατί είναι τόσο καθοριστική που καταλήγει ακόμα και να μετασχηματίζει εγγενώς τη φύση, όπως ακριβώς συμβαίνει στις μέρες μας. Αυτή η ανάλυση περιέχει ισχυρούς δεσμούς μεταξύ των ανθρώπων και της φύσης που δεν μπορούν ούτε να παραβλεφθούν, ούτε να υποτιμηθούν σε ότι αφορά τη συγκρότηση δικτύων, τη διάρκεια και το «δέσιμο» των συναντήσεων. Επομένως, στο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η δομή εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης και της παραγωγής υπεραξίας θα επιβληθεί σε όλα τα στοιχεία, από τις παραγωγικές δυνάμεις και τα μέσα παραγωγής μέχρι τις σχέσεις εργασίας και την ίδια τη φύση, χωρίς βεβαίως αυτό να σημαίνει πως αποτελεί τη μόνη σχέση εξουσίας.

7. Η κριτική της κριτικής και μια διαρκής αναγκαιότητα

7.1 Κριτική στη κριτική σκέψη

Καίριο ρόλο στο ύστερο έργο του Latour και πυροκροτητής της σκέψης του είναι η αντιμετώπιση της αδυναμίας ερμηνείας και αντιμετώπισης των μετασχηματισμών που λαμβάνουν χώρα τις τελευταίες δεκαετίες και των νέων κινδύνων που ανακύπτουν όπως η κλιματική κρίση και, εν γένει, η περιβαλλοντική υποβάθμιση. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει, οι απειλές μπορεί να έχουν τροποποιηθεί σε τέτοιο βαθμό που μπορεί να συνεχίζουμε να κατευθύνουμε όλο το οπλοστάσιό μας από τη μία ή την άλλη μεριά, ενώ ο εχθρός έχει πλέον μετακινηθεί σε τελείως διαφορετικό μέρος. Με αυτόν τον τρόπο προσπαθεί να εξηγήσει τον πυρήνα του επιχειρήματός του - πως η κριτική σκέψη και οι κριτικές επεξεργασίες, ουσιαστικά, στερούνται επικαιροποίησης. Παράλληλα, επιδιώκει να αποδομήσει το «κριτικό αλάθητο», μια «έπαρση» της κριτικής σκέψης απέναντι στην κοινωνία, η οποία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη περιθωριοποίηση της (Latour 2004). Περιγράφει τους κριτικούς στοχαστές ως αυτούς που έχουν πάντα δίκιο, ως αυτούς που επιδιώκουν να ταπεινώσουν όσους, με βάση το κυρίαρχο κριτικό βλέμμα, δεν «βλέπουν» τα στοιχεία της αντικειμενικής πραγματικότητας που οι ίδιοι «βλέπουν», όσους λειτουργούν σε ένα απόλυτα καθορισμένο πλαίσιο συμπεριφοράς, όσους είναι αφελείς και πάντα ταυτισμένοι με μια κοινωνική ουδετερότητα. Τονίζει πως μέσω της κριτικής σκέψης οι κριτικοί στοχαστές εξηγούν τα αντικείμενα που δεν εγκρίνουν αντιμετωπίζοντάς τα απλά ως φετίχ και επικεντρώνονται με πάθος μόνο σε όσα θεωρούν αξιόλογα θέματα προς ενασχόληση. Ενώ επιδίωξε, ως μαθητής κριτικών θεωρητικών με τα εφόδια που αυτοί του παρείχαν, να αποδομήσει έννοιες όπως η θρησκεία, η εξουσία και η ηγεμονία, συνειδητοποίησε πως τα «μαύρα κουτιά» της επιστήμης παρέμεναν κλειστά και πως, μάλλον, τα θεωρητικά εργαλεία ήταν αυτά που έφεραν την ευθύνη για αυτό το αδιέξοδο (Latour 2004). Ίσως η εκ των υστέρων διαφωνία του με τους στοχαστές που τον επηρέασαν κατά τα πρώτα του βήματα να εξηγεί και την άρνησή του να αναφερθεί στις θεωρητικές καταβολές του.

Η σκληρή κριτική του Latour στις κριτικές θεωρίες δεν στοχεύει στην υπεράσπιση του υπάρχοντος κοινωνικοπολιτικού πλαισίου αλλά κατά βάση στην αναζήτηση προόδου στο τρόπο προσέγγισής και ερμηνείας του. Χαρακτηριστικά διερωτάται, «Ζητάμε πραγματικά πάρα πολλά από τη συλλογική μας πνευματική ζωή, όταν ζητάμε να επινοήσουμε, τουλάχιστον μία φορά τον αιώνα, κάποια νέα κριτικά εργαλεία;» (Latour 2004). Εκτιμά πως η κριτική σκέψη, όπως πλειοψηφικά διαμορφώθηκε, οδήγησε σε λάθος μονοπάτι, ενθαρρύνοντάς την εναντίωση στους λάθος εχθρούς και, συνάμα, προσδιόρισε λανθασμένα συμμάχους λόγω ανεπαρκειών στον ορισμό του κύριου στόχου της. Υποστηρίζει πως η ανανέωση της κριτικής σκέψης θα επιτευχθεί μόνο όταν

επικαιροποιηθεί, όταν μπει στις ράγες μιας συνεπούς και επίμονης ρεαλιστικής στάσης. Για αυτή την αναντιστοιχία, θεωρεί πως ο ακαδημαϊκός χώρος φέρει μεγάλη ευθύνη. Τον θεωρεί ανεπαρκή όσον αφορά την αναγκαία προετοιμασία για νέες απειλές, νέους κινδύνους, νέα καθήκοντα και νέους στόχους. Επίσης, διερωτάται χρησιμοποιώντας πρώτο πληθυντικό, «Δεν είμαστε σαν εκείνα τα μηχανικά παιχνίδια που κάνουν ατελείωτα την ίδια χειρονομία όταν όλα τα άλλα έχουν αλλάξει γύρω τους;» (Latour 2004). Για τον ίδιο, οι κριτικοί θεωρητικοί στον ακαδημαϊκό χώρο αναπαράγουν την παραπάνω προσέγγιση της κριτικής σκέψης που με τη σειρά της μεταμορφώνει την κοινωνία σε ένα σύνολο αφελών θυμάτων της κυριαρχίας και φετιχιστών που βιώνουν τις επιφανειακές συνέπειες ισχυρών κρυφών αιτιών των οποίων η πηγή σύνθεσης και σύνδεσης δεν αναζητείται. Όμως, για τη διεκδίκηση μιας ρεαλιστικής στάσης, κατά τη γνώμη του, δεν αρκεί η διάλυση των κρίσιμων όπλων που κατασκευάστηκαν τόσο άκριτα από τους προκατόχους του. Η δυσκολία σε αυτό έγκειται στο γεγονός ότι είναι σχεδιασμένα στη βάση παλαιότερων φιλοσοφιών. Παρομοιάζοντας τον εαυτό του με έναν καλό αξιωματικό του στρατού, υποστηρίζει πως:

Σε τακτά χρονικά διαστήματα οφείλουν να ξαναδοκιμάζονται οι σχέσεις μεταξύ των νέων απειλών που οφείλουν να αντιμετωπιστούν, του εξοπλισμού και της εκπαίδευσης που θα έπρεπε να έχουμε για να τις αντιμετωπίσουμε. Αυτό δεν σημαίνει ότι κάναμε λάθος, αλλά απλώς ότι η ιστορία αλλάζει γρήγορα και ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερο πνευματικό έγκλημα από το να αντιμετωπίζουμε με τον εξοπλισμό μιας παλαιότερης περιόδου τις προκλήσεις της παρούσας. Όποια και αν είναι η περίπτωση, ο εξοπλισμός μας αξίζει τόσο κριτικό έλεγχο όσο και ο προϋπολογισμός του Πενταγώνου (Latour 2004).

Το ζητούμενο για τον Latour δεν ήταν να ξεφύγουμε από τα γεγονότα αλλά να έρθουμε πιο κοντά σε αυτά, όχι να πολεμήσουμε τον εμπειρισμό αλλά, αντίθετα, να τον ανανεώσουμε. Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον η αναφορά του στον Whitehead και στην αντιπαραβολή του με μια σειρά άλλους φιλοσόφους. Για τον Latour, από όλους τους σύγχρονους φιλοσόφους που προσπάθησαν να αναμετρηθούν με την ερμηνεία της πραγματικότητας, ο Whitehead είναι ο μόνος που, αντί να ακολουθήσει το μονοπάτι της κριτικής και να στρέψει την προσοχή του μακριά από τα γεγονότα σε ότι τα κάνει δυνατά, προσπάθησε να τα πλησιάσει και να τα αναλύσει (Latour 2004). Ο Latour, αλλά και πολλοί άλλοι μαζί με αυτόν, πιστεύει πως έκαναν το μεγαλύτερο λάθος καθ' όσον πίστευαν πως ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος να προσεγγίσει και να κρίνει κανείς τα γεγονότα είναι να απομακρυνθεί από αυτά και να εστιάσει σε ότι τα κάνει δυνατά, στα στοιχεία που συντέλεσαν στην τέλεση τους. Εν τέλει όμως, υπογραμμίζει πως η πραγματικότητα δεν ορίζεται από γεγονότα, τα πραγματικά περιστατικά δεν είναι όλα όσα δίνονται στην εμπειρία και σε αυτό η κριτική σκέψη δεν έριξε το βάρος που έπρεπε, παρά τις κατά καιρούς προσπάθειες. «Είναι αυτή η επιστροφή στη ρεαλιστική στάση, που θα ήθελα να προσφέρω ως το επόμενο καθήκον για τους κριτικά σκεπτόμενους» (Latour 2004).

7.2 Κριτική και αυτοκριτική: μια διαρκής αναγκαιότητα

Ως απότοκο της προσπάθειας του Latour να προσεγγίσει και να αναδείξει την «επιστήμη υπό διαμόρφωση» μέσω της ANT και μιας ριζικά εμμενούς σχεσιακότητας, εμφανίστηκαν μια σειρά κατηγοριών περί σχετικισμού αλλά παράλληλα και μια σειρά δικών του ανησυχιών σε ένα πλαίσιο μιας αυτοκριτικής στάσης. Ο ίδιος έρχεται αντιμέτωπος με τη διοχέτευση της δυναμικής της θεωρίας του σε μονοπάτια που ο ίδιος δεν φαντάζονταν και δεν επιδίωκε, ενώ σε πολλές περιπτώσεις ήρθε αντιμέτωπος και με τη διαστρέβλωση της στο φως των νέων προκλήσεων, κινδύνων, αμφισβητήσεων και σχετικισμών της εποχής μας. Αυτή την αναμέτρηση με τη κατάχρηση του έργου του ως εργαλείο ενός απόλυτου σχετικισμού, την συμπυκνώνει στην αναφορά του σε ένα άρθρο των New York Times όπου ένας Ρεπουμπλικάνος πολιτικός, πολέμιος των μέτρων μετριασμού της υπερθέρμανσης του πλανήτη, γράφει: «η πλειοψηφία των επιστημόνων υποστηρίζει πως η υπερθέρμανση του πλανήτη έχει ανθρωπογενή αιτία και απαιτεί σκληρά μέτρα. Τα επιστημονικά ευρήματα κινούνται εναντίον μας (σ.σ. των πολέμιων των μέτρων)» και συνεχίζει λέγοντας πως, «αν το κοινό πιστέψει ότι τα επιστημονικά ζητήματα έχουν χειραγωγηθεί, οι απόψεις της κοινωνίας για την υπερθέρμανση του πλανήτη θα αλλάξουν. Ως εκ τούτου, πρέπει να γίνει η έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας πρωταρχικό ζήτημα». Αντιλαμβανόμενος αυτή τη κατάσταση, ο Latour επιλέγει να τραβήξει ευδιάκριτες διαχωριστικές γραμμές, ίσως όμως είναι ήδη αργά. Όπως λέει, στόχος του δεν ήταν να παραπλανήσει αποκρύπτοντας τη βεβαιότητα ενός ολοκληρωμένου επιχειρήματος αλλά ήταν να απελευθερώσει από πρόωρα αντικειμενοποιημένα γεγονότα (Latour 2004), στόχος του δεν ήταν να αμφισβητήσει ολόπλευρα την «ολοκληρωμένη επιστήμη και τεχνολογία» αλλά να ανοίξει το «μαύρο κουτί» της «επιστήμης και τεχνολογίας υπό διαμόρφωση». Ένα από τα επιχειρήματά του είναι πως η κυρίαρχη κριτική σκέψη μας οδήγησε σε λάθος μονοπάτια. Παράλληλα όμως ο ίδιος τονίζει πως η θεωρία του, τα δικά του λόγια παρερμηνεύτηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για μια θεμελιακή αμφισβήτηση της επιστήμης, αφήνοντας να εννοηθεί πως απαιτείται η κάλυψη των κενών που ο ίδιος άφησε ακάλυπτα. Ο ίδιος αναγνωρίζει τους σύγχρονους κινδύνους και τη πολυπλοκότητά τους, προσπαθεί να τους αντιμετωπίσει με νέα εργαλεία ενώ παράλληλα προσπαθεί να συμβάλει στην προετοιμασία για την αντιμετώπιση μελλοντικών κινδύνων, απορρίπτοντας όμως σθεναρά τη συμβολή παλαιότερων θεωρητικών εργαλείων και εννοιών. Όμως, εν τέλει, οι διαστρεβλώσεις στις οποίες το λατουριανό έργο ήταν εύαλωτο, καταδεικνύουν ακριβώς αυτή την ανάγκη οχύρωσης μιας θεωρίας που από τη μία μεριά είναι εύστοχα εστιασμένη στη μελέτη των σχέσεων, συναντήσεων, δικτύων και δρώντων, ριζικά αποκομμένη από υπερβατικές λογικές ιδεαλιστικής φύσης, αλλά από την άλλη ριζικά αποκομμένη και από όσα θα την «προστάτευαν».

Αναμφίβολα, έντονες επιφυλάξεις έχουν εκφραστεί για τη φιλοσοφία του Bruno Latour αλλά και εν γένει των θεμελιωτών της ANT, από μια σειρά μελετητών όπως ο Alf Hornborg, που τον

κατηγορεί, ουσιαστικά, πως τα χαρακτηριστικά και η ουσία της ANT του επιτρέπουν την αποφυγή κάθε πολιτικής δέσμευσης (Hornborg 2014). Αντίστοιχος είναι ο λόγος για τον οποίο ο Law χρειάστηκε επανειλημμένα να υπερασπιστεί τον εαυτό του ενάντια στις κατηγορίες για «πολιτική ησυχία». Ο ίδιος έχει επιμείνει ότι μια ακλόνητη στάση υπεράσπισης της πολλαπλότητας είναι μια επαρκής μορφή πολιτικής δέσμευσης (Law 1986, 2010). Σε κοινή κατεύθυνση με τον Hornborg, οι Söderberg και Netzén (2010) αμφιβάλλουν εάν η σωστή απάντηση είναι να ρευστοποιηθούν οι θεωρητικές κατηγορίες στον ίδιο βαθμό που ρευστοποιήθηκαν και πολλά άλλα όπως αξίες, ποιότητα ζωής κ.λπ. Στο ίδιο πλαίσιο, ο S. Zizek γίνεται ευθύς και ιδιαίτερα αυστηρός. Υποστηρίζει πως οι θεωρίες που αντιλαμβάνονται τα πάντα ως διαδικασίες και ροές έχουν γίνει οι επίσημες ιδεολογίες του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού (Zizek, 2004). Στην ίδια πλευρά αλλά με αισθητά λιγότερη ένταση, η Butler, απαντώντας στον Latour, επιδιώκει να επαναπροσεγγίσει την «κριτική» και εν τέλει να την υπερασπιστεί σε μια εποχή που ταυτίζεται συλλήβδην με αρνητισμό, σκεπτικισμό και ανθρωποκεντρισμό. Υποστηρίζει, πως ο Latour όταν αναφέρεται στη κριτικές προσεγγίσεις εν γένει, έχει στο μυαλό του μια ολόπλευρα αρνητική πρακτική αποσύνθεσης και αποσυναρμολόγησης ηγεμονικών υποθέσεων για τον κόσμο που συμβάλει στη εξέλιξη του σκεπτικισμού χωρίς μετασχηματιστική και χειραφετητική δυναμική (Butler 2019). Η Butler, υπερασπιζόμενη, εν μέρει, την ιστορία της κριτικής σκέψης, υποστηρίζει πως δεν εγκαταλείπει κανείς τον κόσμο των γεγονότων, αλλά αναγνωρίζοντας ότι είναι κόσμος, βρίσκει τρόπους δυναμικής εμπλοκής μαζί τους (Butler 2019).

Ομολογουμένως, η ολόπλευρη απόρριψη εννοιών της πολιτικής οικονομίας, η έλλειψη επιθυμίας κριτικής στάσης αλλά και η απήχηση της ANT σε πεδία που συμβάλουν στην αναπαραγωγή της υπάρχουσας κοινωνικοπολιτικής κατάστασης, δύνανται να δικαιολογήσουν μια τέτοιου είδους άποψη. Όπως έχει ήδη αναλυθεί, η κριτική των μελετητών ενός ισχυρού και άκαμπτου ρεύματος υποστήριξης της ANT είναι σκληρή απέναντι στον μαρξισμό, χωρίς όμως μια βαθιά ανάλυση είτε του έργου του Marx, είτε μαρξιστικών ρευμάτων, ακόμα και σε ρεύματα σκέψης που έχει επιδιωχθεί μια πολύπλευρη προσέγγιση της μαρξιστικής σκέψης με την ANT (βλ. κεφάλαιο 3). Εκ του αποτελέσματος, ακόμα και αν κάποιος συμφωνεί με τη παραπάνω προσέγγιση του Latour, ο ίδιος ήταν που στο ύστερο έργο του αναγκάστηκε να αναμετρηθεί με τις διαστρεβλώσεις για τις οποίες ο ίδιος κατηγορούσε την κριτική σκέψη. Και εδώ ακριβώς είναι ένα ακόμα σημείο που ο Latour δείχνει να αντιλαμβάνεται τους κινδύνους που δημιούργησε, όχι η θεωρία του, όχι η ανάδειξη της ανάγκης προσέγγισης της πραγματικότητας με όρους σχεσιακότητας και απόλυτης ενδεχομενικότητας, αλλά η μη υποστήριξή της με έννοιες που περιγράφουν σχέσεις και νοήματα που έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο σε πολλά δίκτυα ανεξαρτήτων χρόνου και τόπου. Στοιχεία που δεν ενέχουν κανένα χαρακτήρα υπερβατικότητας αλλά εμπεριέχουν εγγενώς κριτικό χαρακτήρα. Ένα ισχυρό φιλοσοφικό και επιστημονικό υπόβαθρο παράλληλα με την ανάδειξη των

καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, της παραγωγής υπεραξίας και της καπιταλιστικής συσσώρευσης αποτελούν το κομμάτι που λείπει και η έλλειψη του δύναται να επιφέρει παρερμηνείες που μετασχηματίζουν μια θεωρία κατά την εφαρμογή της, ακόμα και αν αυτή γεννήθηκε με τις καλύτερες προθέσεις.

Τέλος, ο Latour δείχνει να αντιλαμβάνεται τη κριτική προσέγγιση της δράσης ως μια ανθρωποκεντρική δραστηριότητα, παρόλο που υπάρχει μια σημαντική παράδοση κριτικής θεωρίας που αμφισβητεί μια τέτοια υπόθεση. Επίσης, για τον Latour, η κριτική αναλαμβάνεται από ένα υποκείμενο του οποίου ο κύριος στόχος είναι να αποστασιοποιηθεί, και έτσι να αρνηθεί αυτό που είναι, μια υπόθεση που προκύπτει από την σχετικά αυθαίρετη από πλευράς του ταύτιση της κριτικής σκέψης με την καντιανή γνωσιολογία. Ωστόσο, όπως η Butler απαντώντας στην εσφαλμένη κριτική του Latour βρίσκει την ευκαιρία να προσεγγίσει την «κρίσιμη» πτυχή της κριτικής θεωρίας με σύγχρονους όρους, έτσι και η παρούσα μελέτη επιδιώκει να αναζητήσει την εξέλιξη της κριτικής σκέψης μέσα από τις νέες συνθήκες που προκύπτουν από τις σύγχρονες καταστάσεις κρίσης. Εν τέλει, αν η κριτική θεωρία είναι απομονωμένη από την κοινωνική κίνηση, απομακρυσμένη από τη πηγή του πολιτικού προβλήματος, στερεί από τον εαυτό της την ικανότητα να ανιχνεύσει επαρκώς τη πηγή των προβλημάτων που ερευνά. Ομολογουμένως, τα κυρίαρχα φιλοσοφικά ρεύματα έκαναν αναγκαία την ανάδειξη του υλισμού της συνάντησης, της ενδεχομενικότητας και του αστάθμητου. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως οφείλουμε να γυρίσουμε το ραβδί από την αντίθετη πλευρά. Η προτεραιοποίηση της κριτικής σκέψης ακριβώς μέσω της σχεσιακότητας, όχι μόνο δύναται να λάβει χώρα αλλά δείχνει πιο αναγκαία και επίκαιρη από ποτέ.

8. Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη, στα πλαίσια μιας δυνατής και αναγκαίας συμπληρωματικότητας, από τη μία πλευρά επιδίωξε να αναδείξει την αποτελεσματικότητα της ANT στο άνοιγμα των «μαύρων κουτιών» υπό το πρίσμα των σύγχρονων προκλήσεων και κρίσεων, παράλληλα με την κριτική που έχει δεχθεί περί σχετικισμού. Από την άλλη, επιδίωξε να περιγράψει την ανάγκη εδραίωσης ενός φιλοσοφικού και επιστημονικού υποβάθρου, οι έννοιες του οποίου κατέχουν συγκροτητικό ρόλο στην μελέτη της κίνησης των κοινωνιών ως επιστήμη. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο ήταν αναγκαία η απομάκρυνση από κάθε είδους επιφανειακούς αφορισμούς που ως ένα βαθμό έχουν καθορίσει την εκατέρωθεν κριτική. Σε αυτό το πλαίσιο, η αντίθεση με τη κριτική σκέψη η οποία αναλύθηκε στο κεφάλαιο 7, ήταν αναγκαίο να ιδωθεί ως, εν τέλει, πολιτική τοποθέτηση. Αυτό όμως οφείλει να παραμένει αδιαπραγμάτευτα αδιάφορο καθ' όσον επιλέγουμε να επαναπροσεγγίσουμε τα θεωρητικά εργαλεία που η ANT μας προσφέρει. Στη πλειοψηφία των περιπτώσεων όμως, η παραπάνω αντίθεση καθόρισε την οπτική πολλών θεωρητικών περί των συγκεκριμένων θεωριών με συνέπεια μια επιφανειακή κατανόηση και κριτική τους. Η προβληματική που αναπτύχθηκε εδώ επιδιώκει να ανοίξει μια νέα, καινοτόμα και ιδιαιτέρως πιο θεμελιακή προοπτική συμπληρωματικότητας, σε συνέχεια των θεωρητικών επεξεργασιών που αναλύθηκαν στο κεφάλαιο 3 και άλλων που δεν κατέστη εφικτό να συμπεριληφθούν. Επαναφέροντας τη συζήτηση περί θεωρητικών καταβολών που αναπτύχθηκε στην αρχή της μελέτης, αν λάβουμε υπόψη την επιλογή του Latour να αποφύγει στο έργο του αναφορές περί των δικών του θεωρητικών καταβολών, κυρίως λόγω της αποκήρυξης κάθε κριτικής προσέγγισης, μπορούμε να πούμε ότι χρωστάει περισσότερα στον Althusser από όσα στο έργο του Latour, αλλά και στη μέχρι τώρα σχετική βιβλιογραφία, έχουν γίνει εμφανή.

Η λατουριανή θεωρία και η ANT, κυρίως λόγω της προσαρμοστικότητας που τη χαρακτηρίζει, την πληθώρα περιπτώσεων που δύναται να εφαρμοστεί αλλά και τη δυνατότητα πρόσληψης του δικτύου τόσο ως μορφή όσο και ως διαδικασία, αποκτούν μια συνεχώς διευρυνόμενη απήχηση στον ακαδημαϊκό χώρο αλλά και εκτός αυτού. Κατά συνέπεια, όπως είναι λανθασμένο να προσεγγίζουμε την κριτική παράδοση με τον αφοριστικό τρόπο που το κάνει ο Latour αλλά και πολλοί μελετητές στις STS, έτσι είναι αδύνατο να απορρίπτουμε εν συνόλω στοχαστές και πεδία που προσφέρουν θεωρητικά εργαλεία ανάγνωσης της τρέχουσας και εξελισσόμενης πολυπλοκότητας. Η ANT, εξετάζοντας τις ετερογενείς ενώσεις που συγκροτούν τα δίκτυα, εστιάζοντας στις εσωτερικές αλληλεπιδράσεις, αντί να προσπαθεί να συγκροτήσει ένα στιγμιότυπο αρχικών και τελικών συνθηκών, ανοίγει νέα μονοπάτια μελέτης, ερμηνείας και αξιολόγησης τους. Εντός του πλαισίου που διαμόρφωσε η συγκεκριμένη μελέτη, μας δίνεται η δυνατότητα να υποστηρίξουμε πως τα θεωρητικά εργαλεία που προσφέρει το έργο του Latour,

είναι χρήσιμα αλλά και κρίσιμα για την εξέλιξη και προσαρμογή της αλτουσεριανής θεωρίας στις σύγχρονες συνθήκες καπιταλιστικού μετασχηματισμού, παρά τη κάθετη διαφωνία πολλών εκ των θεωρητικών της ANT για το ρόλο και την χρησιμότητα εννοιών που καθόρισαν το έργο του Althusser. Όπως και οι δύο τονίζουν, αν θέλουμε να κατανοήσουμε τις διαδικασίες με τις οποίες αναδύεται ο κοινωνικο-τεχνικός κόσμος εντός της εξελισσόμενης πολυπλοκότητάς του, δεν θα πρέπει ούτε να περιοριστούμε ούτε να προτεραιοποιήσουμε μια συγκεκριμένη οπτική (οικονομική, πολιτική, κοινωνική). Το άνοιγμα των «μαύρων κουτιών», όπως η προσέγγιση της επιστημονικής γνώσης μέσω της «υπό διαμόρφωση επιστήμης», αποτελούν διαδικασίες συνάντησης οι οποίες όχι μόνο δεν ακυρώνουν στόχους και ιδεολογίες αλλά αυτές υπάρχουν και καθορίζουν ως στοιχεία που διατηρούν ανθεκτικά δίκτυα και σχέσεις, εντός του πλαισίου πάλης μεταξύ της δομής και του αστάθμητου αφ' ης στιγμής η συνάντηση «δέσει». Εκτός των άλλων, μέσω της συγκεκριμένης μελέτης, γίνεται εμφανές πως με κανένα τρόπο δεν περιορίζεται η χρησιμότητα και η αποτελεσματικότητα της ANT ως θεωρητικό εργαλείο αλλά ούτε και το πλαίσιο ριζικής ενδεχομενικότητας και αστάθμητων αλληλεπιδράσεων στο οποίο βασίζεται, εάν οι αρχικές παραδοχές της χαρακτηρίζονται από περισσότερη ευελιξία. Η ευελιξία αυτή μπορεί να αποτυπωθεί σε παραδοχές όπως ότι πολλά δίκτυα οδηγούνται από διεργασίες με ποικίλα χωρικά και χρονικά χαρακτηριστικά αλλά σε πολλές περιπτώσεις, παρόμοιες. Κάτι τέτοιο, αναπόφευκτα, επερωτά την απόλυτη κυριαρχία των μελετών μικρο-επιπέδου στο συγκεκριμένο πεδίο. Επίσης, αυτές οι διεργασίες να μεν είναι κοινωνικο-φυσικές αλλά όχι σε κάθε περίπτωση ισόρροπα, ενώ σε πολλές περιπτώσεις οι σχέσεις εξουσίας στο κοινωνικό επίπεδο κυριαρχούν και διαμορφώνουν δυνατότητες μετασχηματισμού και επηρεασμού άλλων δικτύων-δρώντων, με συνέπεια να είναι καθοριστικές για τη συγκρότηση και τη διάρκεια συναντήσεων. Η σύνθεση που προκύπτει προσφέρει ερμηνευτικά εργαλεία με τα οποία οι μαρξιστές μπορούν να εξελίσσουν και να επικαιροποιήσουν κριτικές προσεγγίσεις και επί της προσδιορισμένης από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής σχέση φύσης/κοινωνίας, αλλά και επί της δράσης και του ρόλου των δρώντων, ανθρώπινων και μη, οργανισμών.

Παράλληλα, η αυτοκριτική στάση του Latour στο ύστερο έργο του και τα αδιέξοδα τα οποία αντιλήφθηκε στα πλαίσια της κριτικής περί σχετικισμού, μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε πως η ANT δύναται να μετασχηματιστεί σταδιακά σε μια θεωρία που να συμβάλει σε κριτικές προσεγγίσεις. Όπως ακριβώς είναι προβληματική και παραπλανητική μια επιφανειακή κριτική του έργου του Marx και μια συλλήβδην κριτική των μαρξιστικών ρευμάτων, με τον ίδιο τρόπο μια καθολική απόρριψη του λατουριανού έργου και της ANT ως αχρείαστα έως επικίνδυνα προϊόντα απόλυτου σχετικισμού, περιχαράκωνει τη κριτική σκέψη και την αποκόπτει από θεωρητικά εργαλεία που μπορούν να συμβάλουν στην αποκωδικοποίηση της σύγχρονης πολυπλοκότητας και στην ιδεολογικο-πολιτική αναμέτρηση στις νέες σύγχρονες συνθήκες σε πολύπλοκα κοινωνικο-φυσικά περιβάλλοντα. Κοιτώντας από μια διαφορετική οπτική, ο τρόπος υπεράσπισης του

αλτουσεριανού έργου απέναντι στη κριτική που επιδίωξε να αποκρύψει από αυτό την βαθύτερη ουσία του και το χαρακτήρισε ως μια φιλοσοφία της ελευθερίας, είναι αυτό που η λατουριανή θεωρία χρειαζόταν όταν ο Latour αναγκάστηκε να απολογηθεί περί σχετικισμού και, εν μέρει, να μετασχηματιστεί στο ύστερο έργο του. Αυτό που είχε ήδη κάνει εμφανές ο Althusser ήταν πως δεν ήταν ανάγκη η πλήρης απόρριψη κάθε έννοιας πολιτικής οικονομίας και κριτικής προσέγγισης και η υιοθέτηση ενός άκαμπτου διλλήματος δράση/δομή για την καθολική άρνηση του ανθρωποκεντρισμού, της τελεολογίας και κάθε προσέγγισης περί τελικού σκοπού.

Εν κατακλείδι, έγινε εμφανές από πολιτικής, κοινωνικής αλλά και φιλοσοφικής σκοπιάς πως οι σύγχρονες ανάγκες και κρίσεις απαιτούν ουσιαστική επαναπροσέγγιση των εργαλείων της κριτικής σκέψης. Η επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε στη παρούσα μελέτη μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε πως η ANT δύναται να ιδωθεί ως η «πρακτική θεωρία» που έρχεται να συμπληρώσει μια φιλοσοφικά και επιστημονικά ιδωμένη αλτουσεριανή σχεσιακότητα, υπό το πρίσμα επιστημονικών εννοιών που αποτελούν συγκροτητικά στοιχεία δικτύων, «συγκολλητικές ουσίες» συναντήσεων αλλά και υπό ένα διαρκές ιστορικό πρίσμα στη προσέγγιση των σχέσεων μεταξύ δικτύων-δρώντων. Αναφορικά με το τελευταίο στοιχείο, ένα πεδίο στο οποίο οφείλει να επεκταθεί η προβληματική της συμπληρωματικότητας των δύο πεδίων που αναλύθηκαν είναι το πεδίο της ιστορίας και ο τρόπος που αυτή γίνεται αντιληπτή και από τους δύο στοχαστές. Κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο να υλοποιηθεί επαρκώς στο χρόνο που αφιερώθηκε για τη παρούσα μελέτη, κατά συνέπεια οφείλει να αποτελέσει ένα επόμενο βήμα επί της προβληματικής που αναπτύχθηκε με στόχο την ολόπλευρη προσέγγιση και ουσιαστική σύγκλιση των δύο έργων.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Akrich, M. & Latour, B. (1992). “A Summary of a Convenient Vocabulary for the Semiotics of Human and Nonhuman Assemblies”. In Bijker & Law (eds.) *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge: MIT Press.

Althusser, L. (1997). “The only materialist tradition, Part I: Spinoza”. In Montag W., T. Stolze (ed.). *The New Spinoza*. Mineapolis: University of Minnesota Press.

Bachelard, G. (1984). “The new scientific spirit”. Goldhammer, A. (trans.). Boston: Beacon Press

Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Ritter, Mark (trans.). London: Sage Publications. ISBN 978-0-8039-8346-5.

Bohm, S. M. A. & Spoelstra, S. (2012). The atmosphere business. *Ephemera*, 12, 1–11.

Boyd, W., Prudham, S.W. Schurman, R.A. (2001). Industrial dynamics and the problem of nature. *Society and Natural Resources*, 14, 555–570.

Brasier, C.M. (2001). Rapid evolution of introduced plant pathogens via interspecific hybridization. *BioScience*, 51, 123–133.

Brasier, C.M., (1990). China and the origins of Dutch elm disease: an appraisal. *Plant Pathology*, 39, 5–16.

Britton, K.O., Jiang-Hua, S., (2002). Unwelcome guests: exotic forest pests. *Acta Entomologica Sinica*, 45, 121–130.

Brown, S. and Capdevila, R. (1999). “Perpetuum Mobile: Substance, Force and the Sociology of Translation”. In John Law and John Hassard (eds), *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers, Oxford, pp. 26–50.

Butler, J. (2019). The inorganic body in the early Marx. A limit-concept of anthropocentrism. *RADICAL PHILOSOPHY*. 2.06 / Winter 2019

Butler, J. (2015). *Notes Toward a Performative Theory of Assembly*. Cambridge: Harvard University Press.

- Butler, J. (2000). "Restaging the Universal: Hegemony and the Limits of Formalism". In Judith Butler, Ernesto Laclau, and Slavoj Žižek (eds), *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*. New York: Verso, 11–44.
- Butler, J. (2010). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Callon, M. (1999). "Actor-Network Theory – The Market Test." In Hassard, J & Law, J. (ed.) *Actor-Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Callon, M. & Law, J. (1997). "After the Individual in Society: Lessons on Collectivity from Science, Technology and Society." *Canadian Journal of Sociology* 22 (2), 165-182.
- Callon, M. (1986). "Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St. Brieuc Bay". In John Law (ed.), *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?*, 196–233. London: Routledge.
- Callon, M. (2008). "Economic Markets and the Rise of Interactive Agencement: From Prosthetic Agencies to Habilitated Agencies". In Pinch T. and Swedberg R. (eds), *Living in a Material World: Economic Sociology Meets Science and Technology Studies*. Cambridge: The MIT Press, 29–56.
- Cressman, D. (2009). A Brief Overview of Actor-Network Theory: Punctualization, Heterogeneous Engineering & Translation. Conference Presentation
- Castree, N. (2002). False antitheses? Marxism, nature and actor-networks, *Antipode*, 34(1), 111–146.
- Davis, C. & Abraham, J. (2010). Rethinking innovation accounting in pharmaceutical regulation: A case study in the deconstruction of therapeutic advance and therapeutic breakthrough, *Science, Technology & Human Values*, 36(4), 791–815.
- De Munck, B. (2017). "Re-Assembling Actor-Network Theory and Urban History". *Urban History* 44(1), 111–122.
- Foster, J.B. (1999). Marx's Theory of the Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology", *American Journal of Sociology* , 105, 366-405.
- Foucault, M. (1983). "The Subject and Power". In Hubert L. Dreyful and Paul Rabinow (eds), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Foucault, M. (1990). "The History of Sexuality, Vol. 2: The Use of Pleasure". New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1995). "Discipline and Punish: The Birth of the Prison". New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1980a). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, trans. C. Gordon. New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1980b). "The Confession of the Flesh". In Colin Gordon (ed), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon Books, 194–228.
- Foucault, M. (2007). "The Incorporation of the Hospital in Modern Technology," in *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*, (ed.) J. W. Crampton and S. Elden. Aldershot: Ashgate, 141–52.
- Foucault, M. (1982). "How is Power Exercised?." in *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, (ed.) H. Dreyfus and P. Rabinow. Chicago: University of Chicago Press, 216–226.
- Gareau, B. (2005). We have never been human. Agential nature, ANT, and Marxist political ecology, *Capitalism Nature Socialism*, 16(4), 127–140.
- Haraway, D.J. (1999) "The Contest for Primate Nature: Daughters of Man-the-Hunter in the Field, 1960_ / 80," in *Simians, Cyborgs and Women*, London: Free Association, 84.
- Hardt, M. & Negri A. (2000) *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Harvey, D. (1996) *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell
- Hassard, J., Law, J., & Lee, N. (1999). "Preface." In *Organization: Special Issue on Actor-Network Theory*. 6(3), 387-390.
- Hornborg, A. (2014). Technology as Fetish: Marx, Latour, and the Cultural Foundations of Capitalism. *Theory, Culture & Society*, 31(4), 119–140
- Holloway, J., F. Matamoros & S. Tischler (eds) (2009) *Negativity and revolution: Adorno and political activism*. London: Pluto.
- Hubbes, M., (1999). The American elm and Dutch elm disease. *The Forestry Chronicle*, 75, 265–273.
- Jasanoff, S. (2004) *States of Knowledge: The Co-production of Science and the Social Order*. New York: Routledge.

Jasanoff, S. (2003) Breaking the waves in science studies: Comment on H.M. Collins and Robert Evans, 'the third wave of science studies', *Social Studies of Science*, 33(3), 389–400.

Jankovic, V. & Bowman, A. (2014). After the green gold rush: The construction of climate change as a market transition, *Economy and Society*, 43(2), 233–259.

Kirsch, S. & Mitchell, D. (2004). The Nature of Things: Dead Labor, Nonhuman Actors, and the Persistence of Marxism. *Antipode*, 36, 687-705. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2004.00443.x>

Kirsch, S. (1995). The incredible shrinking world? Technology and the production of space. *Environment and Planning D: Society and Space*. 13, 529–555

Kleinman, D. & Suryanarayanan, S. (2013). Dying bees and the social production of ignorance, *Science, Technology & Human Values*, 38(4), 492–517.

Latour, B. (1986). “The Powers of Association”. In Law, J. (Ed.), *Power, Action, and Belief*. Routledge & Kegan Paul, London, 264–280.

Latour, B. (1994). On technical mediation-philosophy, sociology, genealogy. *Common Knowledge*, 4, 29–64.

Latour, B. (1993). *We have never been modern*. (tran.) Porter C. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts

Latour, B., & Crawford, T.H.H. (1993). An Interview with Bruno Latour. *Configurations* 1(2), 247-268. [doi:10.1353/con.1993.0012](https://doi.org/10.1353/con.1993.0012).

Latour, B. (1987). *Science in Action*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts

Latour, B. (1996). On Actor-Network Theory: A Few Clarifications, *Soziale Welt*, 369-381.

Latour, B. (1999). “On Recalling ANT,” in Law and Hassard, eds., *Actor-Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers, 15-26.

Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. New York: Oxford University Press.

Latour, B. (2004). Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern, *Critical Inquiry*, 30(2), 225–248.

Latour, B. (1991). Technology is society made durable. In J Law (ed) *A Sociology of Monsters*. London: Routledge.103–132.

Latour, B. (1988). *The Pasteurization of France*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Latour, B. (1987). “The enlightenment without the critique: A word on Michel Serres’ philosophy”, in: P. Griffiths (Ed) *Contemporary French Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 83–97.

Laurier, E. & Philo, C. (1999). X-morphising: Review essay of Bruno Latour’s *Aramis, or the Love of Technology*. *Environment and Planning A* 31(6), 1047–1071.

Law, J. (1997). Traduction/Trahison: Notes on ANT. Department of Sociology. Lancaster University at: <http://www.lancaster.ac.uk/sociology/stslaw2.html>

Law, J., (1994). *Organizing Modernity*. Blackwell, Oxford.

Law, J. & Singleton, V. (2000). Performing Technology’s Stories: On Social Constructivism, Performance, and Performativity. *Technology and Culture*, 41, 765-775.

Law, J. (1999). “After ANT: Complexity, Naming and Topology.” In Hassard, & Law, J. (ed.) *Actor-Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers

Law, J. (1987). “The Structure of Sociotechnical Engineering: A Review of the New Sociology of Technology.” *The Sociological Review*, 35(2), 405-425.

Law, J. (2000). On the subject of the object: Narrative, technology, and interpellation. *Configurations*, 8(1), 1–29.

Law, J. (2009). “Actor network theory and material semiotics”. In: B. Turner (Ed) *The New Blackwell Companion to Social Theory*, Oxford: Blackwell. 141–158.

Law, J. (2010). “The Greer-Bush test: on politics in STS”. In: Akrich, Madeleine; Barthe, Yannick; Muniesa, Fabian and Mustar, Phillippe eds. *Débordements: Mélanges offerts à Michel Callon*. Paris: Ecole des Mines, 296–281.

Law, J. (2004). *After method: Mess in social science research*. New York: Routledge.

Law, J. (1986). *Power, action and belief: A new sociology of knowledge*. London: Routledge

- Lukacs, G. (1972) *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Marx, K. (1978). “Economic and Philosophic Manuscripts of 1844”. in *Marx Engels Reader*, (trans.) Robert C. Tucker. New York: Norton.
- Marx, K. (1987). *Capital*, vol 1. New York: International Publishers
- Marx, K. (2001) *The 18th Brumaire of Louis Bonaparte*. London: Electric Books.
- Maze, J. (2020). Normativity versus normalisation: reassembling actor-network theory through Butler and Foucault. *Culture, Theory and Critique*, DOI: 10.1080/14735784.2020.1780623
- Meijer, I. & Prins, B. (1998). How Bodies Come to Matter: An Interview with Judith Butler. *Journal of Women in Culture and Society*. 23(2), 275–286.
- Murdoch, J. (1998). The spaces of actor-network theory. *Geoforum* 29, 357–374.
- Murdoch, J. (1997). Inhuman/Nonhuman/Human: Actor-Network Theory and the Prospects for a Nondualistic and Symmetrical Perspective on Nature and Society. *Environment and Planning D: Society and Space*. 15, 731–756.
- Ollman, B. (1971). *Alienation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ollman, B. (1993.) *Dialectical Investigations*. New York: Routledge
- Perkins, H. (2007). Ecologies of actor-networks and (non)social Labor within the urban political economies of nature, *Geoforum*, 38(6), 1152–1162.
- Pinch, T. & Bijker, W. (1984). The Social Construction of Facts and Artefacts: Or How the Sociology of Science and Technology Might Benefit Each Other. *Social Studies of Science*, 14(3), 399-441.
- Psychopedis, K., (1992). “Dialectical theory”, in W. Bonefeld, R. Gunn and K. Psychopedis (eds) *Open Marxism, Vol.1*. London: Pluto Press.
- Roberts, J. (2002) From reflection to refraction: opening up Open Marxism, *Capital & Class*, 26(3), 87- 116.
- Roberts, R. (1995). Taking nature-culture hybrids seriously. *Environment and Planning A*, 27, 673–682.

Schrift, A. (2006). *Twentieth Century French Philosophy: Key Themes and Thinkers*. London: Blackwell Publishing.

Silva, S. (2013). Reification and fetishism: Processes of transformation. *Theory, Culture & Society*, 30(1), 79–98.

Söderberg, J. (2017). The Genealogy of “Empirical Post-structuralist” STS, Retold in Two Conjunctures: The Legacy of Hegel and Althusser. *Science as Culture*, 26(2), 185–208, DOI: [10.1080/09505431.2016.1223029](https://doi.org/10.1080/09505431.2016.1223029)

Soderberg, J. & Netzen, A. (2010). When all that is theory melts into (hot) air: Contrasts and parallels between actor network theory, autonomist Marxism and open Marxism. *Ephemera* 10(2), 95.

Söderberg, J. (2013). Determining social change: The role of technological determinism in the collective action framing of hackers, *New Media & Society*, 15(8), 1277–1293.

Soper, K. (1991). “Greening Prometheus”. In P Osborne (ed) *Socialism and the Limits of Liberalism* London: Verso. 217–293.

Swyngedouw, E. (1999). Modernity and Hybridity: Nature, Regeneracionismo, and the Production of the Spanish Waterscape, 1890-1930. *Annals of the Association of American Geographers*, 89(3), 443–465. <http://www.jstor.org/stable/2564492>

Thompson, E. P. (1978) *The Poverty of Theory: Orrery of Errors*. London: Merlin Press.

van Loon, J. (2019). “Historical Materialism and Actor-Network-Theory”. In: Kissmann, U., van Loon, J. (eds) *Discussing New Materialism*. Springer VS, Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-22300-7_3

Whatmore, S. (2009). Mapping knowledge controversies: Science, democracy and the redistribution of expertise. *Progress in Human Geography*, 33(5), 587–598.

Whatmore, S. (1999). “Hybrid geographies: Rethinking the “human” in human geography”. in: D. Massey, J. Allen and P. Sarre (Eds). *Human Geography Today*, Cambridge, MA: Polity Press. 22–40.

Woolgar, S. (1981). Interests and explanation in the social study of science, *Social Studies of Science*, 11(3), 365–394.

Wolff, R. (1981). Science, empiricism, and Marxism: Latour and Woolgar vs. E. P. Thompson, 4, 110-113.

Zizek, S. (2004) The ongoing “soft revolution”, *Critical inquiry*, 30(2), 292-323.

Ελληνική

Althusser, L. (1977). *Απάντηση στον Τζων Λιούις*. (μτφ) Μητσοτάκη Κ., Θεμέλιο, Αθήνα. (πρωτότυπη δημοσίευση 1973).

Althusser, L. (1978). *Για τον Μαρξ*. (μτφ) Καφετζής Τ., Γράμματα, Αθήνα. (πρωτότυπη δημοσίευση 1965)

Althusser, L. (1983). *Στοιχεία αυτοκριτικής* (μτφ) Καφετζής Τ., Πολύτυπο, Αθήνα. (πρωτότυπη δημοσίευση 1972).

Althusser, L. (1999). *Θέσεις*. (μτφ) Γιαταγάνας Ξ., Θεμέλιο, Αθήνα. (πρωτότυπη δημοσίευση 1976).

Althusser, L. (2003). *Να διαβάζουμε το Κεφάλαιο*. (μτφ) Δημούλης Δ., Βαλλιάνος Χ., Πατταοικονόμου Β., Ελληνικά γράμματα, Αθήνα. (πρωτότυπη δημοσίευση 1965).

Althusser, L. (2018). *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*. (μτφ) Μπέτζελος Τ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα. (πρωτότυπη δημοσίευση 1992).

Foucault, M. (1986) *Οι λέξεις και τα πράγματα Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*. (μτφ.) Παπαγιώργης Κ., Γνώση, Αθήνα. (πρωτότυπη δημοσίευση 1966).

Kuhn, T. (1997). *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*. (μτφ.) Γεωργακόπουλος Γ., Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα. (πρωτότυπη δημοσίευση 1962).

Marx, K. (2010). *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα. (πρωτότυπη δημοσίευση 1891).

Morfino, V. (2008). Η ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ, (μτφ.) Γιώργος Φουρτούνης. Θέσεις, Τεύχος 103: Απρίλιος-Ιούνιος 2008

Sismondo, S. (2016). *Εισαγωγή στις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*, (μτφ) Σπυροπούλου Β., Liberal Books, Αθήνα.

Spinoza, M. (2009). *Ηθική*, (μτφ.) Βανταράκης Ε. Εκκρεμές, Αθήνα. (πρωτότυπη δημοσίευση 1677)

Φουρτούνης, Γ. (2002), Εμμένεια και δομή. *Αξιολογικά*. Τεύχος 02, 191-228.

Φουρτούνης, Γ. (2007a). ΔΟΜΗ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΔΟΜΙΣΤΙΚΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ, *Αξιολογικά*, Τεύχος 07, Μάιος 2007.

Φουρτούνης, Γ. (2007b). Ο ΥΣΤΕΡΟΣ ΥΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ Λ. ΑΛΤΟΥΣΕΡ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΜΗ. *Θέσεις*, Τεύχος 98, Ιανουάριος - Μάρτιος 2007.